109
7

अथ
वेदान्तसारव्याख्या

नरसिंहसरस्वतीप्रणीत

१०९
७

[illegible]

970

Vedanta Sara Vyakhya.

श्रीमत्सच्चिदानंदाय नमः कृष्णानंदगुरुं नत्वा परमानंदमद्वयं वक्ष्ये वेदांतसारस्य टीकां नाम्ना सुबोधिनीं १ इह खलु
कश्चिन्महापुरुषो नित्याध्ययनविध्यधीतसकलवेदराशीनां चित्तमात्राश्रयतत्पाठपाठैरर्थविषयानाधानतिविषयीभावरूपा
ध्यानविलक्षितानंतमेवानुष्ठितकर्मकाम्यनिषिद्धवर्जितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनाकर्मभिः सम्यक्प्रसन्नेष्वंतःकर
णेष्वस्मिंघर्षितादर्शतलवदतिनिर्मलाशयानां नलिनीदलगतजलबिंदुवच्चंचलां भोगाभोगविरक्तवपुर्जीवितजीवकल्पत्वं
मवगम्यासारसंसारजालगतेर्भोगाभोगेरतापत्रयाग्निसंदह्यमानमनिशमात्मानमनुपश्यतां मतिविवेकिनां अत एव ऐहि
कलौकिकचंदनवनिताविषयभोगेभ्यः आमुष्मिकहिरण्यगर्भाद्यमृतभोगेभ्यश्च वातात्पूर्वनरवत्प्रतिनिर्विद्यमानमनसां शमादि
साधनसंपन्नानां आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थत्वाद्देहाद्यहंकारपर्यंतजडप्रपंचव्यतिरिक्तविलक्षणास्वप्रकाशस्वरूपप्रत्यगा
त्मनि यस्मादेतद्विमृश्यमानानां तज्जिज्ञासूनां मुमुक्षूणां शिष्याणां चोपरि प्राप्तेषु देवतानमस्कारादिलक्षणमंगलाचा
रणासमवनमकर्तव्यतां प्रदर्शयन्नलक्षणायानुबंधचतुष्टयवन्निरूपणपरमात्मानं नमस्कुरुते अखंडमित्यादिना

अखंडं सच्चिदानंदमवाङ्मनसगोचरं आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये १ अभीष्टस्य निःश्रेयसस्य सिद्धये प्राप्तये आत्मा
नमाश्रये एकत्वेन प्रतीतिपथयामीत्यर्थः ननु अविषयस्यात्मनः कथं प्रतिपत्तिरित्याशंकायामाह अखिलाधारमिति अखिल
स्य चराचरात्मकप्रपंचस्य विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन कारणात्वाकारेणैव वृत्तिप्रतिपद्येत न तु स्वरूपेणेत्यर्थः ननु एवमपि प्रतिपत्तिविषयत्वे आत्मनस्त
द्दृश्यत्वापत्तिमाशंक्याह अवाङ्मनसगोचरमिति यतो वाचो निवर्त्तंते इत्यादिश्रुतिभिरविषयत्वप्रतिपादनात् आत्मनः प्रतिपत्तिविष
यत्वकारणोपलक्षितब्रह्मविषयत्वेनौपचारिकमिति भावः ननु एवमपि ब्रह्मणः कारणात्वेन मृदादिवदनित्यत्वशंकामपहरन्नाह
सदिति नाशाभावोपलक्षितस्वरूपं सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेः ननु तथापि जडत्वापत्तिमाशंक्याह चिदिति स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूप
मितिपावत ननु तथापि अपुरुषार्थत्वात्किमिति साध्यपरीयमित्यत आह आनंदमिति परमानंदस्वरूपमित्यर्थः ननु तथापि भेदस्थि
तेऽपि लहस्युनेनशांतोऽश्याधिवितिमायेवन प्रपंचस्याधिष्ठानत्वातिस्कृतपापतीपम्यानत्वात्कथमद्वैतसिद्धिरित्याशंकां निरा
कुर्वन्नाह अखंडमिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमित्यर्थः अत्र सच्चिदानंदप्रयोजनं अखंडमिति विषयः स्पष्टमेव

येयाः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधः तत्कामोधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयमप्युक्तं किंच यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः इत्यादिश्रुत्या गुरुनमस्कारस्यापि शास्त्रांगत्वप्रतिपादनात्तन्नमस्कारोप्यावश्यकत्वे
न कार्य इति तन्नतिपूर्वकमभिधेयग्रंथं प्रतिजानीते अर्थतोप्यद्वयानंदानतीतद्वैतभानतः गुरूनाराध्य वेदांतसारं वक्ष्ये यथा
मति २ अपिनाखंडाद्वयत्वसत्तामात्रं व्यवच्छिद्यते अर्थतः शब्दतश्चाद्वयानंदान् गुरूनाराध्य वेदांतसारं यथामति वक्ष्ये इत्यन्वयः
अद्वयश्चासौ आनंदश्च अद्वयानंदस्तान् अद्वयानंदान् अत्र हेतुमाह अतीतद्वैतभानतः अतीतं गतं द्वैतभानं येषां ते तस्मादतीत
द्वैतभानतः निरस्तसमस्तभेदज्ञानत्वादित्यर्थः तान् गुरूनाराध्य कायवाङ्मनोभिर्नमस्कारेणोपचरीकृत्य वेदांतसारं वेदांतानामुप
निषदां कृत्स्नानां मध्ये यत्सारं सिद्धांतरहस्यं यत्प्रमितं ज्ञातं तत्पुनर्नीतं संभावयिष्यंते तं वेदांतसारं यथामति बुद्धिमनतिक्रम्य वक्ष्ये
प्रतिपादयिष्ये इत्यर्थः इदानीं सर्वस्यापि वस्तुविचारस्योद्देशपूर्वकत्वात्प्रतिज्ञातं वेदांतं नामतो निर्दिशति वेदांतो नाम उपनिष
त्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च उपनिषदः प्रमाणं उपनिषत्प्रमाणं उपनिषदेव प्रमाणमिति वा तदुपका

रीरादिवेदांतवाक्येषु ग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि च अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्राणि आदिशब्देन भगवद्गीतादि अध्यात्म
शास्त्राणि गृह्यंते तेषामप्युपनिषद्भूतत्वादिति भावः ननु प्रकरणेपि अवांतरानुबंधचतुष्टयमापद्यत इति चेद् तथापि प्रस्तानुबंधच
तुष्टयस्य निरूपितत्वात् अपि शास्त्रतां मत्वाति नैरस्यादित्यत आह अस्य वेदांतप्रकरणत्वात् तदीयैरेवानुबंधैस्तद्वत्तासिद्धेर्न ते पृथगा
लोचनीया वेदांतसारस्येत्यर्थः ननु वेदांतशास्त्रस्यापि कमनुबंधचतुष्टयं येनास्यापि तद्वत्तासिद्धिरित्याशंक्य प्रकरणमनुबंधस्वरू
पं तच्चतुष्टयमाविःकरोति तत्रानुबंधो नाम अनुबंधचतुष्टयमेवाह अधिकारिविषयसंबंधप्रयोजनानि यथोद्देशमधिकारि
णं लक्षयति अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदांगत्वेनापाततोधिगताखिलवेदार्थोस्मिन् जन्मनि जन्मांतरे वा काम्यनिषि
द्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितांतनिर्मलस्वांतः साधनच
तुष्टयसंपन्नः प्रमाता अधिकारी स्वाध्यायोध्येतव्य इति वचनात् त्रैवर्णिकानामुपनीतानामध्ययनं नियमेन विधीयते अध्यय
नविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनं नाध्यापनविधिप्रयुक्तं तथा च अधीतौ वेदः वेदवेदांगानि च शिक्षाकल्पोव्याकरणछंदोज्योति

वे०टी० ३

निरुक्ताद्यानि यत्नेनाध्यापनतोऽधिगताखिलवेदार्थः अत्र तत्तद्वेदार्थे हेमस्य ज्ञातमस्ति उत्तरं येयथैव यथ्यपरित्यागपूर्वा
पाततऽइत्युक्तंमनु अनधीतवेदादीनामपि विदुरादीनां तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनादध्ययनतत्पयुक्तं कर्मानुष्ठानं नैव पश्येमाथा सो
नरमा र१ जन्मान्तरेति । तेषामाधुनिकाध्ययनाद्यभावेपि जन्मान्तरीयाध्ययनादिनाविनापि विपाकवत्ता अस्मिन्जन्मनि वि
नाप्यध्ययनादिनाज्ञानोपपत्तौ बधकाभावात् नाध्ययनादिविधिवैयर्थ्यमिति भावः काम्येति काम्यस्यापिकर्मणो धर्मसा
धनत्वेपि पापतापातसंपादकत्वेनबंधकत्वात्तन्निषिद्धवत् तद्वर्जनपुरःसरमित्युक्तं तथा च नित्यादिकर्मानुष्ठानेन निर्गतनि
खिलकल्मषतयानिरस्तसमस्तकल्मषत्वेन अत्र निखिलपदं काम्यनिषिद्धजनितसुकृतदुष्कृतपरं तेन नितान्तनि
र्मलस्वान्तः नितान्तमत्यन्तं निर्मलं स्वच्छं स्वान्तमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तः साधनचतुष्टयसंपन्नः प्रमाता अन्तःकरण
तिविंबितचैतन्यमित्यर्थः एतदेव स्पष्टं व्याकरोति । काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि निषिद्धानि नरकाद्य
निष्टसाधनानि ब्रह्महिंसादीनि नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संध्यावंदनादीनि नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्य

राम ३

नुबंधीनि जातेष्ट्यादीनि प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि कृच्छ्रचांद्रायणादीनि उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमान
सव्यापाररूपाणि शांडिल्यविद्यादीनि एतेषां नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परं प्रयोजनं उपासनानां तु चित्तैकाग्र्यं विविदिषंति यज्ञे
नेत्यादिश्रुतेः तपसा कल्मषं हंतीत्यादिस्मृतेश्च नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानां चावांतरफलं पितृलोकसत्यलो
कप्राप्तिः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादिश्रुतेः साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोग
विरागशमादिषट्कसंपत्तिमुमुक्षुत्वानि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोन्यदखिलमनित्यमि
ति विवेचनं ऐहिकानां स्रक्चंदनवनितादिविषयभोगानां कर्मजन्यतयानित्यत्ववत् आमुष्मिकाणामप्यमृ
तादिविषयभोगानामनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमादयस्तु शमदमोपरतितिति
क्षासमाधानश्रद्धाख्याः तत्र शमस्वरूपलक्षणमाह शमस्तु तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः यथा तीव्रा
पोडक्षुधाया जाततापाभिजनादन्यापारे मनसो न वर्तते भोजने वांछलवेन सहते तथा स्रक्चंदनादिविषयसंतप्त

के॰टि॰
४

चि॰ तत्कालमाधर्मेस्मश्रवणामननादिषुश्रंसंतमभि इर्ष्याविपदाजायेत तदापदेवाभ्रमावलानश्रवणादिसाधनेभ्यः उ॰ीयते क
र्तृत्वादिविषयेणामनामनः पेनांतत्कत्वाद्विशेषेणनिवृत्तेमनवृत्तिविक्षेपः शमइत्यर्थः इदानींदमस्य लक्षणमाह ॥ २८
मोषोहिद्रियाणांतद्यतिरिक्तविषयेभ्योनिवर्तनं॥ तानश्रवणश्रवणादिसाधनेभ्योविलक्षणेषुशब्दादिविषयेषुप्रवृत्तेभ्यो
नानिन्द्रियाणीतिनिवार्यदृष्टियाणिपतत्तविशेषेणनिवर्तनं तेमदमइत्यर्थः इदानींउपरतेर्लक्षणमाह॥ निवर्तितानां तेषां
तद्यतिरिक्तविषयेभ्यः उपरमणमुपरतिः॥ निवर्तितानांतेषांमेववाह्येंद्रियाणांश्रवणादिसाधनंत्यक्त्वाशब्दादि
विषयेषुतानांदिणामिष्टयानामंष्ठितितथांतेषांनियदेपेनवृत्तिविशेषेणाविषयेभ्योपरतिरित्यर्थः उपरतेर्लक्षणांतरमा
ह॥ अथवाविहितानांकर्मणांविधिनापरित्यागः॥ विहितानांनित्यादीनांकर्मणांविधिनावानुप्रस्थाश्रमस्वीकारकर्मणापरित्या
गःतदाहकर्तेसपवश्यानमुपरतिरित्यर्थः॥ तितिक्षायालक्षणमाह॥ तितिक्षाशीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुता॥ शरीरपरिम्स्प्रशीतो
ष्णादिस्तलक्षणसुखदुःखादेश्रपशरीरतालकुंमशकान्त्वानप्रकाशादिदुःखेष्वामनिवशीतोष्णोदरसंनाभावादितिविवे
रामः
४

कंदेपि नामिथ्याभावस्य शीतोष्णादिद्वंद्वस्य पक्षस्य हननं सा तितिक्षा इत्यर्थः इदानीं समाधानस्य लक्षणमाह । निगृहीतस्य मनसः
श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानं । शब्दादिविषयेभ्यो निगृहीतस्यांतःकरणस्य श्रवणादि तदनुगुणविषयेषु तदुपका
रकेषु अमानित्वमदंभित्वादिसाधनविषयेषु समाधिर्नैरंतर्येण तच्चित्तं जनं समाधानमित्यर्थः श्रद्धादय स्पष्टार्थाः गुरूपदिष्टवेदांतवा
क्येषु विश्वासः श्रद्धा मुमुक्षुत्वं मोक्षेच्छा एवंभूतः प्रमाताधिकारी । तथा चैवोक्तं सकलविशेषणविशिष्टप्रमाताधि
कारी इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे च निष्प्रमाणपोति । शांतो दांत इत्यादिश्रुतेः उक्तं च प्रशांतचित्ताय जितेंद्रियाय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारि
णे गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे इति । यथोपदेशं विषयं निरूपयति । विषयो जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैत
न्यं प्रमेयं तत्रैव वेदांतानां तात्पर्यात् । अविद्याध्यारोपितसर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मपरित्यागेनावशिष्टं शुद्धचैतन्यं तदैक्यप्रमेय
रूपमेव सर्वेषां वेदांतानां तात्पर्यात् । अविद्याध्यारोपितसर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मपरित्यागेनावशिष्टं शुद्धचैतन्यमेव ।
रूपमेव सर्वेषां वेदांतवाक्यानां विषय इत्यर्थः संबंधं लक्षयति । संबंधस्तु तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमा

त०दी०

५

णास्य च बोध्यबोधभावलक्षणः। बोध्यबोधकभावश्चेति बोधस्य ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपस्य बोधकस्यैवं॥ तथा ह्यस्य च बोध्यबोधकभा-
व एवास्य संबन्धः। अविशिष्टप्रयोजनं तमाह प्रयोजनं तु तद्विषयकप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानंदावाप्तिश्च। ब्रह्मात्मैकत्व-
लक्षणादिज्ञानाद्गतस्य ज्ञाननिवर्तकपरिस्फुरणे निवृत्तिः पुनरस्य तस्याभावस्य स्वस्वरूपात्मकानंदप्राप्तिः फलमिति सर्वत्र लोके
प्रसिद्धं केवलसाध्यस्य सर्वोत्कृष्टः पुरुषार्थत्वेन फलत्वं दृष्ट। अत्रानिष्टप्राप्तस्याऽऽत्मस्वरूपस्य कृपास्य अन्यथाभावेन पुरुषार्थत्वाभा-
वात् रूपफलत्वमिति चिन्त्य तस्यैव पुरुषार्थत्वमिति नियमाभावात् यथा लोके कस्यचिद्विस्मृतकंठमणेः स्वरूपतः कस्यचि-
त्स्वमानस्यापि प्रोषितेनोक्तः कंठगतचामीकरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात्फलत्वं दृष्टं एवमत्रापि नित्यप्राप्तस्यात्मनः स्वरूपा-
नंदस्य प्रकाशेनाप्राप्तत्वेन विस्मृतस्य स्वरूपस्यागन्तुकस्येवावाप्तत्वेन आवरणानां नष्टस्य ज्ञाननिवर्तकप्रमाणस्य निवृत्तौ सत्यां स्वप्रकाशमान नि-
रूपस्यात्मसिद्धस्यैवात्मनः फलत्वमुपपद्यत इत्यर्थः उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति तरति शोकमात्मविद् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतेरि-
त्यनुबन्धान्नामारंभणीयमिति वादिनामधिकारिप्रतिपादितान्निरूपणानन्तरं ग्रन्थारंभं मन्वानोऽभि अथ वा लक्षितं साधिकारिणः कर्तव्यं दर्शयति अप

दर्पो

५

अधिकारिजनमस्यादिं समाधानलसं तं तसोप्रदीसशिवाजलशायिमिदं पप्पश्याः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसत्तत्तमनुस्म
ति उक्तलक्षणलक्षितो बुद्धिमान्निरहितोऽधिकारी गुरुमुपसत्य तमनुसरतीति संबंधः ननु संसारासक्तचित्तस्य विषयालो
लुपस्यार्जितहितस्य गुरूपसर्पणामपुक्तिसंभाव्यते कथमस्य समाधानलक्षतसेति त्यंतसेह तुमारुजनेनेति आदिशब्देन यज्ञपानादि
संसतसेय गुरूपसर्पणामत्यद्धंतमा प्रदीप्तशिरास्यति अहं दग्धमस्तकोऽदाहजिहासुर्जिकामो जलाशयाशी तत्जलराशि
मनुसरति तथा संसारतापत्रयदंदह्यमानस्तन्निवृत्तिकामो मस्तस्वरूपजिज्ञासुः संसारातिवर्तिनं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं फलरतलामलक
वत्तस्यक आत्मस्वरूपसमर्पकं गुरुं समीपं गत्वा अनुसरति मनोवाक्कायकर्मभिः सेवेत इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणं प्रति
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः अथ गुरुः किं करोतीत्याह मयर महरूपपाशमयोपापरादत्याये नैनमुपदिशति समपूर्वोक्तिप्र
स्वे तं शिष्यं उपदिशतीत्यन्वयः परमकरुणया समाप्य स्वस्वरूपे कस्मादुपदिशतीत्यत आह कृपयेति कृपायति नसाधनान्तराभा
वादित्यर्थः ननु अस्य स्वस्वरूपस्यागोचरत्वेनऽपदेष्टुमशक्यत्वात् कथमुपदिशतीत्यत आह अध्यारोपेति अध

वे०सा०

उ ब्रह्मस्वरूपमपि विधिमुखेनोपदेष्टुं शक्यतेऽपि नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिमनुसृत्य अविद्याध्यारोपितमिथ्यानानाप्रप
चनिषेधमुखेनोपलक्षितं अखंडचैतन्यमेव पुनः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमनुसृत्य लक्षणया विधिमुखेनाप्युपदिश्यत इति भावः
तत्र श्रुतिमाह ९ तस्मात्सर्वविद्यानुपमन्यायमाह न्यायादिश्रुते १ अस्मिन्नर्थे लौकिकदृष्टांतमाह ९ असर्परूपायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तु
न्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः १ व्यावहारिके वस्तुत्वेनाभिमते रज्जौ अवस्तुभूतसर्पारोपेणाभ्रमरज्जवव्यवस्थितेदैवमनिष्ठाऽदिषोपादानेत्वेन
नांपसर्प इति किं तु रज्जुविशेषदर्शनेनाज्ञातकाले नाधिष्ठानरज्जुमात्रस्यात्मकारोपान्यज्ज्ञानानिवृत्तो सर्पभ्रांतिनिवर्त्तते इत्यर्थः उक्तमर्थं दार्ष्टां
तिके योजयति १ वस्तु सच्चिदानंदाद्वयं ब्रह्म कालत्रयानपायात्मैव वस्तुशब्दार्थः तत्त्वाऽवस्तुस्वरूपमाह अज्ञानादिसकलजडसमूह
होऽवस्तु १ अज्ञानतत्कार्ययोर्मिथ्यात्वात तदुपयत्वा तन्मायापवत्वान्निद्धिकाभित्वात्तथापदृष्टिदृष्टिकल्पत्वादिहेतुभिरवस्तुत्वमित्यर्थः
एतदेव विस्तरेणोपपादयितुमज्ञानस्वरूपं तावदाह अज्ञानं तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधिभावरूपं यत्कि
चिदिति वदंति १ किमिदमज्ञानं सद्रूपमसद्रूपं वा नाद्यः तस्य शशविषाणादिवत्त्वे नतुच्छत्वात नापि द्वितीयः असतः कारणत्वानुपप

राम

६

त्वेभित्यादिहेतुभिः सेयं नाकेवलं नवा निरूपयितुं न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन इत्यत आह अनिर्वचनीयमिति । ननु अज्ञानं सा निर्वचनीयत्वे सदसद्वा
स्यात् उभयरूपत्वात्तदभावप्रसंगमाशंक्याह त्रिगुणात्मिकेति अजामेकामित्यादिश्रुतिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्व
प्रतिपादनादित्यर्थः । न त्वेवमज्ञस्यानादेः श्रुतिप्रसिद्धस्य व्योमादिरूपेणाविर्भावः उक्तं भगवता दैवी ह्येषा गुणमयी सा तत्त्वम
हमात्मनिवेनसंसाराणि हरिमायां करोतीत्यनादिरेवीति एतादृशमज्ञानमात्मसाक्षात्कारेणानिवर्तते इत्यर्थः तदुक्तं भगवता
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते १ ज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति तार्किकमतं निरा
करोति भावरूपमिति । त्रिगुणात्मकत्वे भावरूपत्वे च सिद्धे इत्यमेवेति तिथिं डीकृ सम्यग्ज्ञापितुं न शक्यत इत्यत आह प्रतिक्ष
पादिति । किं प्रत्यक्षं घटादिवन्नोपलभ्यत इत्यर्थः अनिर्वचनीयत्वादिभावरूपाज्ञाने प्रमाणं वक्तुं अनुभवैकवेद्यत्वरूपं दर्शयति अह
मज्ञ इत्यनुभवात् । अहं मूढो मामहं च न जानामि इत्यपरोक्षानुभव एव प्रमाणमित्यर्थः तस्मै दीपं प्रकल्पयेति श्रुतेः मुदाहरति ।
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेश्च ज्ञानानि विभजते इदमिति २८ मन्नानं समष्टिव्यष्टिरूपाभिप्रायेणैकमनेकमिति च

व्यवच्छिद्यते । वस्तुतोज्ञानस्यैकत्वेपि समष्ट्यभिप्रायेणैकमिति व्यवह्रियते व्यष्ट्यभिप्रायेणानेक इत्यर्थः एतदेव प्रपं
वे०टी० ७ चयितुं प्रतिजानीते तथाहि यथा वृक्षाणां समष्ट्यभिप्रायेण वनमित्येकत्वव्यपदेशः यथा बहूनां वृक्षाणां समुदायविवक्षया व
नमित्येकत्वव्यपदेशः यथा जलानां समष्ट्यभिप्रायेण जलाशय इति । यथा वा बहूनां घटादिजलानां समुदायविवक्षया जलाश
य इत्येकत्वव्यपदेशः तथांतःकरणोपाधिभेदेन नानात्वेन प्रतीयमानानां जीवगताज्ञानानां समुदायविवक्षयाऽज्ञानमित्येक
त्वव्यपदेश इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति अजामेकामित्यादिश्रुतेः ॥ इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्वप्रधा
नानाज्ञानजीवगतनिकृष्टांतःकरणाद्युपाध्यपेक्षया समष्ट्युपाधेरस्य वैलक्षण्यं दर्शयति विगताशेषाविद्यादिरूपसकलकार्यप्रप
ञ्चस्य जगत्कारणस्य तदज्ञानस्य समष्टिभूतोपाधित्वेन विशुद्धसत्वप्राधान्यमित्यर्थः ॥ तथा नानात्वेन प्रतिभासमानजीवगताज्ञा
नानां समष्ट्यभिप्रायेणैकत्वव्यपदेशः । अंतःकरणोपाधिभेदेन नानात्वेन प्रतीयमानानां जीवगताज्ञानानां समुदायविवक्षया रा० ७
एकत्वमित्यर्थः एतत्समष्ट्युपाधिद्वारा ईश्वरचैतन्यं लक्षयति । एतदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्वईश्वरत्वसर्वनियंतृत्वादिगुणकम

व्यक्तं मे तयोर्मिर्जगत्कारणत्वमिति व्यपदिश्यते ॥ सर्वेषां जीवानां कर्मानुरूपेणेशितृत्वेन फलदातृत्वेनेश्वरत्वमुच्यते तत
थाव सर्वेषां जीवानां प्रेरकत्वेन नियंतृत्वमुच्यते ॥ प्रमाणागोचरत्वादव्यक्तमित्युच्यते ॥ तथा सर्वेषां जीवानामंतर्हृदये स्थितत्वादु
द्दिनियामकत्वेनांतर्यामीत्युच्यते सर्वस्य चराचरात्मकप्रपंचस्य विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन जगत्कारणत्वमिति च व्यपदिश्यते तस्यैव
॥ उक्तार्थे युक्तिमाह ॥ सकलानां जीवानामवभासकत्वात् ॥ अत्र प्रमाणमाह ॥ एष सर्वेश्वर सर्वविदित्यादिश्रुतेः ॥ इदानींतस्यैव स्वरूपसमु
सायोपाधिविवेकाय कारणशरीरमानंदमयकोशत्वं सुषुप्त्यवस्थां च दर्शयि स्यचलमतद्भूतमाह ॥ अस्येति ॥ अस्य परमेश्वरस्य समष्टि
विश्वलकारणात्मा कारणशरीरमानंदप्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानंदमयः कोशः ॥ कारणशरीरत्वे हेतुमाह ॥ अखि
लेति ॥ आनंदमयत्वे हेतुमाह ॥ आनंदप्रचुरत्वादिति ॥ कारणत्वादस्यापि प्रकृतिपुरुषमात्रव्यतिरिक्तस्य स्थूलकार्यप्रपंचस्य
वाभावानंदबाहुल्यमिति कोशत्वे युक्तिमाह ॥ आच्छादकत्वादिति शरीराच्छादकत्वमेव दर्शयति । तमाच्छादकत्वाद् ज्ञानस्य कोश इतिव
वकारस्यार्थः ॥ ननु तथापि कारणात्मोपाधेरज्ञानस्य सुषुप्तिसंबंधः कुतः इत्यत आह ॥ सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः ॥ सर्वस्थूलसूक्ष्मोपाधेः कार

रोपाधौ लीनत्वात्सुषुप्ति रित्यर्थः ननु स्थूलसूक्ष्मप्रपंचलयस्थानस्य कथं सुषुप्तित्वमित्याशंक्य संज्ञाभेदान्न वस्तुभेद इत्याह अत एवे
वे.टी.१ त्यस्थूलसूक्ष्मालयस्थानमिति चोच्यते यतः कारणं तत्सुषुप्तिं तत्र अतः पंचीकृतापंचीकृतस्थूलप्रपंचविलयरूपेदानीमभिप्रायस्य जाग्र
८ द्वस्थाविशिष्टस्यापंचीकृतमपंचीकृतकार्यस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्य लयस्थानमिति चोच्यते इत्यर्थः समष्टिरूपाज्ञानं सप्रपंचं
निरूप्येदानीं व्यष्टिमज्ञानं निरूपयितुं दृष्टांतोक्तावतारयति यथा वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इत्यनेकत्वव्यपदेशः यथा
जला शयस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण जलानीति तथाज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तदनेकत्वव्यपदेशः यथा वृक्षसमुदायस्य वनत्वेन रूपे
णैकत्वव्यवहारेऽपि प्रत्येकं वृक्षविषयानेकत्वापेक्षया बहुत्वोक्त्या तिष्ठतीति बहुत्वव्यवहारः यथा वा पीकूपतडागादिस्थजलसमुदाय
विवक्षया जलाशयत्वेनैकत्वव्यवहारेऽपि प्रत्येकं वाप्यादिविवक्षया बहुविजलानीति तिष्ठतीति बहुत्वव्यवहारः तथा समष्टिरूपत्व राम
कारणाज्ञानस्य समुदायरूपेणैकत्वेऽपि अहंकारादिकार्यभूतानेकजीवगतानानाज्ञानानामनेकविवक्षया बहुत्वव्यवहार ८
इत्यर्थः अभिन्नत्वे श्रुतिप्रमाणोपपत्तिं दर्शयति इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतेः ननु तथापि एकस्यैवाज्ञानस्य ह

दवच्छिन्नचैतन्यमस्य व्यष्टिसमष्टिताकृतं तदुपपत्तिमाह अस्य सत्वलसमस्तव्यापित्वेन व्यष्टिसमष्टिताव्यपदेशः भे
दविरूपायाव्यष्टेस्तिरोधानाद्विवक्षा अभेदविवक्षयासमष्टित्वं समष्टिरित्यादिवाक्यस्यार्थः तत्र महाप्रलयकालीनसमष्टि
मत्तविशुद्धसत्त्वप्रधाना माया (मूलप्रकृतिः सकाशादैनंदिनप्रलयकालीनव्यष्ट्युपाधिमत्तज्जीवमत्कृते भेदं देशी
यति एवं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना एवं जीवगतसुषुप्त्यवस्थापन्ना हंकारादिलिङ्गोपमेरकारणरूपा निकृष्टोपा
धित्वेन मलिनसत्त्वप्रधानेत्यर्थः अनेनोपाधिनावच्छिन्नं चैतन्यं मल्लरूपमिति एतदुपहितं चैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्यु
च्यते अत्रोपपत्तिमाह ३ एकाज्ञानावभासकत्वात् स्पष्टागतमलत्वान्मलिनजीवगताहंकारादिलिङ्गोपाधिकारणरूपत्वानुभव
बलेन एकत्वेन तदवभासकेश्वरजीवचैतन्यमपेक्ष्यैकत्वमित्यर्थः सौषुप्तजीवचैतन्यमस्पष्टोपाधितया प्राज्ञ इति अस्य प्राज्ञत्वमस्पष्टोपा
धितया अनतिप्रकाशकत्वात् अस्यापीयं व्यष्टिरहंकारादिकारणत्वात् कारणशरीरत्वमानन्दप्रचुरत्वात् देवहेतोरानन्दमयकोश
संस्कारस्या (स्पष्टोपाधिगततया नतदाश्रयत्वेनातिप्रकाशकत्वाभावात् प्राज्ञत्वमस्येत्यर्थः यथाज्ञानात्कारणोपाधेः
कारणशरीरत्वमानन्दप्रचुरत्वेन चानन्दमयकोशत्वं कोशवदाच्छादकत्वेन च केषांचित्तथा तस्य चैतन्यस्य आनन्दमयात्मत्वमपि तमे

वे०टी०
१८

ष्यतीति दर्शयति ॥ अहंकारादीति ॥ प्रलयकाले हि रागाणामभी दिसंपंचीवोसाद्के स्थूलस्य प्रलये तु सुषुप्तिकाले अहंकाराद्यशरीरैतास्य
सिस्कामात्रावशिष्ट जीवगतानां तेषामपि कारणशरीरांतर्वे इंद्रियतद्विषयाभावेन व्यासंगाभावादानंदस्वाभाव्यमात्माच्छादकत्वात्तत्स्वा
तंत्र्यमयकोशत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ननु स्थूलसूक्ष्मशरीरविलयस्यानुभवं कथं सुषुप्तिपदवाच्यत्वमित्याशंक्य पूर्ववत्तत्रापि भेदो न वस्तु
भेद इति वक्तुं तत्र सुषुप्तिमाह ॥ सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरविलयस्थानमिति चोक्तेः पंचीकृतस्य स्थूलप्रपंचस्य समष्टिक
स्यापंचीकृतेन सूक्ष्मशरीरेण सह पंचीकृतमहाभूतकार्यस्य विलीनत्वात् तस्यापि स्थूलादिभौतिकस्य स्वकारणप्रपंचस्य स्वकारणात्मने लीन
त्वात्सर्वोपरमत्वमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ लोपेके तस्मात्सुषुप्तौ बाधोपलब्धत्वं तयोः तस्मापि विलयनीरेतिरूपमेतेषु सुषुप्त्यवस्थायां वस्तु
के भेदोपीरस्य लयस्थानत्वाति स्वास्थिकं तत्र येमच्छिदानंदः पर्यवस्यतीति मासिद्धमिति १ ननु प्रलयकाले सुषुप्तिकाले च सूक्ष्मतः
करणानां वृत्त्यभावेन ज्ञानेंद्रियादिकाभावादानंदस्याप्युपलब्धिविभ्रमाणामभावात्साक्षी कथं परिस्फुरतीति तदानीमेतौ स्वरूपात्मनौ वे
तनसदीक्षा विषयनिरस्ताभिरस्तानंदविशिष्टरानंदमनुभावः ॥ ननु पापासंपृक्तत्वेनानंदकरणाभावात्तत्त्वं ज्ञानं गीर्यते तथा चेत् न सदीनामान्तानंदस्या
दिसद्भूतत्वपरस्य निष्पत्ते तथा च स्मर्यते स्वकीयाज्ञानशक्तिविशिष्टानंदस्वरूपमनुभवति जीव इत्यपि तस्य तु मात्रावशिष्टत्वात्पा
स्वा

राम
१८

त्तानप्यवृत्तिभिः स्वात्मानंदं वा तुल्यं तारतम्येनानुभवतीति भावः अत्रैवोपष्टंभकत्वेन श्रुतिमवतारयति आनंदभुक् चेतोमुख इत्यादि-
श्रुतेः ॥ ८ ॥ तत्कालीनसुखपरामर्शोपपत्तिरपि पूर्वानुभूततत्सुखस्य वा तुल्यानुभवमस्त्वेव प्रमाणयामित्याह सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदि-
षमिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शोपपत्तिश्च सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमित्यज्ञानपरामर्शः तथा च सुषुप्तिदशायां प्रलयकाले च प्राज्ञेश्वरावज्ञान-
वृत्तिभिरानंदमनुभवतः ॥ ९ ॥ स्पष्टार्थः इदानीमीश्वरस्य तमसा ज्ञानस्य जीवगतं संस्कारमात्रावशिष्यत्वे ज्ञानस्य च समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणाभिधमान-
त्वेऽपि वस्तुभेदो नास्तीत्येतद्दृष्टांतमाह ॥ अनयोः समष्टिव्यष्ट्योर्वनवृक्षयोरिव जलाशयजलयोरिव वाऽभेदः ॥ उक्तोपाधिद्वयप्रकारेणावस्थितयोपार-
ऽप्यभेदं दृष्टांतमुखेन दर्शयति ॥ १० ॥ एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि वनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिव जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोरिवा-
भेदः ॥ ११ ॥ वनावच्छिन्नाकाशवत्प्राज्ञेश्वरवृक्षावच्छिन्नाकाशवत्तथा जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशवज्जलगतप्रतिबिंबिताकाश-
वत्तत्कारणोपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य कार्योपाध्यवच्छिन्नप्राज्ञस्य चैव स्तुतोऽभेदः ॥ स्पष्टार्थः अत्र प्रमाणमाह एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेः ॥ तथा चो-
पाधिकार्योपाधिरूपं जीवकारणोपाधिरीश्वरः कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यत इति ॥ १२ ॥ उपाधिद्वयावच्छिन्नौ प्राज्ञेश्वरौ समष्टिं च निरूप्ये-
दानीमनवच्छिन्नं तुरीयं चैतन्यं रूपयति ॥ १३ ॥ तदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवद्

रणाश्रा क्रित्वावत आत्मोपिपि ग्रथोऽनेकपा जनमापतमादित्संडमवलो कपिन नपन पथपिधापक जपापयाऽध्यारपती काथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमपि
आत्मानमपरिच्छिन्न तुद १९

वे॰टी॰ ५ नपारस्तानतदुपहितंचैतन्यंपारमेश्वरंसंजपदनुपहितंचैतन्यंत तुरीयमिति चोच्यते + यथा स्थूलवनोपधावछिन्नाकाशापेक्षयाऽसमष्टिरूपा
धावछिन्नाकाशापेक्षयारूपा वमस्तकाशस्यतदुभयाधारतयाऽनवछिन्नत्वात्तुरीयत्वं तथाकूपिकारणोपाधितदवछिन्नचैतन्यस्य व्यापेक्षया रूपातद
धारभूतं जपदनवछिन्नं सर्वव्यापीचैतन्यंविष्णुदतुरीयमिति चोच्यते अस्मिन्नर्थेश्रुतिसंवादयति शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यते इत्यादि एकं तेनैतत्स्वविष्णु
दचैतन्यंतदेवपदैतत्त्वचैतन्यदृष्टेनसहैकत्वविपरूपाममहावाक्यस्यवाच्यत्वंलभते भेदरहितवस्त्वपाच्यलक्ष्यत्वंलभतइत्याह इदमेवशुद्धचैतन्यंतुरी
यमज्ञानतदुपहितचैतन्याभ्यामविवेकं सत् वपपिंडवदाध्यत्वं तन्नसामान्यविंडच्छिन्नविवेकं सत्वरूपत्वमिति वाक्यते तत्वपायांचैतन्यांतदेतन्महत्वंतरू
पीणिकत्वेपिअवछिन्नानवछिन्नत्वेन रूपोपाधावाच्यत्वलक्षत्वंभवतः इतिभावः अधेदानींमकाशावि रूपस्यात्मनः कथं कृतम
कास्मकत्वं कथंवा सर्वोपादानमकाशात्मनः आकाशादिप्रपंचजनकत्वमित्येतन्महाविधिधपरिहारायाऽज्ञानस्य शक्तिद्वयं निरूप्यते त्व
स्याज्ञानस्यावरणाविक्षेपनामकशक्तिद्वयमस्ति एतेषुवनामतो निरूपयति आवरणशक्तिस्ताव तमसि द्विदानेदस्वरूपमावृणोति तथापरमात्मा किं
ब्रह्मादिस्थावरांत जगत लपुदुरकुलामरूपात्मकं विविक्षिपतिसजतीति विक्षेपशक्तिरितिशक्तिद्वयमज्ञानस्येत्यर्थः ननु अपरिच्छिन्न
स्वप्रकाशचिद्रूपोऽस्वरूपरिपत्नीस्वरूपमात्मनः परिच्छिन्नेनाल्पेनकाऽज्ञानमासाधकेनाज्ञानशक्तिविशेषेणाकथमावरणं मितिसाधकरा
दवस्तुतोऽज्ञानस्याऽत्माच्छादकत्वाभावेपिप्रमातृबुद्धिमात्राच्छादकत्वेवअज्ञानस्याऽत्माच्छादकत्वमुपचारादुच्यते इमततन्माहअयम ५

राम ५

लो९

नमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाछादयतीवतादृशंसामर्थ्यं यथाल्पोपिमेघोऽनेकयोजनविस्तीर्णमादित्यमंडलमवलोकयि
तृपुरुषदृष्टिमात्राछादकत्वेन आदित्यमाछादयतीत्युपचर्यते तथातितुछापिपरिछिन्नमप्यज्ञानंप्रमातृबुद्धिमात्रा
छादकत्वेनात्मानमाछादयतीत्युपचारादुच्यते ३ तपर्थः अस्मिन्नर्थे वृद्धसंमतिमाह तदुक्तं घनछन्नदृष्टिर्घनछन्न
मर्कं यथामन्यतेनिःप्रभंचातिमूढः तथाबद्धवद्भातियोमूढदृष्टेः सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मेति अनयैवावरणश
क्त्यावछिन्नस्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहात्मकतुछसंसारसंभावनाप्युपपद्यत इत्याह ४ अनयावृतस्यात्मनः कर्तृत्वभो
क्तृत्वसुखदुःखित्वादिसंसारसंभावना अपि संभाव्यते ३ इयमेवावरणशक्तिरात्मनो भेदबुद्धिजनकत्वेन संसारहेतुरिति भावः अत्रानुरूपं दृ
ष्टांतमाह ४ यथा स्वाज्ञानेनावृतायां रज्ज्वौ सर्पत्वसंभवना । यदुक्तमसंयोगादासीनात्मनः कथंजातुरसात्त्वमिति तंनिराकर्त्तुं वि
क्षेपशक्तिमाह ५ विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि विक्षेपश गो८
क्त्या आकाशादिप्रपंचमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यं । यथा रज्जुविषयकमज्ञानं सर्पमुद्भावयति तथात्मविषयकमज्ञानमपि

११ त्वेवच्छिन्ने आत्मनि विक्षेपशक्तिप्रभावेन आकाशादिप्रपंचकमुत्पादयतीत्यर्थः अस्मिन्नर्थे ग्रंथांतरसंवादं दर्शयति तदुक्तं वि
क्षेपशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडांतं जगत्सृजेत् ५ ननु किमात्मा चराचरात्मकस्य प्रपंचकस्य निमित्तकारणं उपादानं कारणं वा नाद्यः दं
डादिवत्स्वकार्यव्यापित्वं न स्यात् आत्मनः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यादिसिद्धं कार्यव्यापित्वश्रवणात् न द्वि
तीयः अचेतनस्य जडस्य प्रपंचस्य चैतन्योपादानत्वासंभवात् उपादानत्वे न च कार्यकारणयोरभेदेन प्रपंचस्यापि चैत
न्यरूपत्वप्रसंगात् अनित्यत्वं न स्यादित्याशंक्य जडप्रपंचं प्रत्यात्मनः चैतन्यप्राधान्येन निमित्तत्वं स्वाऽज्ञानप्रधा
न्ये नो[illegible]पादानं च संभवतीत्याह ८ शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्राधान्यतया निमित्तं स्वोपाधिप्राधा
न्यतयोपादानं च संभवति यथा अयःकांतस्य सन्निधानेन जडमयं चेष्टते तथा चैतन्यसंनिधानेन जडमज्ञानं चेष्टते तस्याज्ञानविकारप्र
तिचैतन्यस्य निमित्तत्वं जडप्रकाशादिकार्यं प्रति मायायाः साक्षादुपादानत्वेन मायिन ईश्वरस्यापि परंपरयोपचारादुपादानत्वं तदु वि१
ध्यतःस्वपदेः यदुक्तं चैतन्यस्य निमित्तकारणत्वे कारणत्वे कार्यानुप्रवेशो न स्यादिति तन्न कारणस्य कार्यानुप्रवेशनिय

मस्योपादानत्वं न निमित्तकारणत्वविषयत्वेन निमित्तकारणत्वविषयत्वाभावात् ननु स्वच्छेत्यादिश्लोकैरप्युपादानकारणपरत्वात्त
यदप्युक्तं आत्मन उपादानकारणत्वे प्रपंचस्यानित्यत्वं न स्यादिति तदपि न तस्य परिणामविषयत्वेन विवर्त्तविषयत्वाभा
वात् प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वात् विवर्त्तत्वं च स्वस्वरूपापरित्यागेन स्वरूपांतरप्रदर्शकत्वं यथा रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्यस्थिताऽ
ज्ञानस्य रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्परूपांतरप्रदर्शकत्वं तथा ईश्वरचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानशक्तेरपि चैतन्यस्वरूपापरित्यागेनाकाशादिस्व
रूपांतरेणाप्रदर्शकत्वं एतावताऽकाशादिप्रपंचस्यानित्यत्वं न संभवति अज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वेन तत्कार्यस्याकाशादिप्रपंचस्यापि मि
थ्यात्वात् न चैवमज्ञानस्य मिथ्यात्वे तत्स्वप्नपुरुषबंधमोक्षयोरपि मिथ्यात्वमिति वाच्यं इष्टापत्तेः तदुक्तं भागवते । बद्धो मुक्त इति व्याख्या
गुणतो न मे वस्तुतः गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनमित्यल्पमतिविस्तरेण ॥ एकस्यात्मनो निमित्तोपादानकारणत्वे दृष्टांत
माह यथा लूतातंतुः स्वकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्राधान्यतयोपादानं च संभवति यथा लूतातंतुस्वात्म्यमानं
तंतुलक्षणं कार्यं प्रति स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तं चैतन्यसंनिधानव्यतिरेकेण जडस्य देहस्यानंतशरीरवत्तंतुजनकत्वसंभ
वात् स्वशरीरप्राधान्येनोपादानं च भवति शरीरस्य तक्षातंतूपादानत्वे न तदवच्छिन्नचैतन्यस्याप्युपादानत्वोपचारात् एवमी

१२ ईश्वरस्यापि स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तत्वं स्वोपाधिप्रधानतयोपादानत्वं च भवतीत्यर्थः ॥ इदानीं विक्षेपशक्तिकस्तु[illegible]माह ॥ तमः प्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशः आकाशाद्वायुरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथ्वी चोत्पद्यते । आकाशादेर्जडत्वात्तमोगुणप्राधान्यविक्षेपशक्तियुक्ताऽज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्यैव आकाशादिप्रपंचजनकत्वमिति भावः ॥ अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणयति ॥ एतस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः इत्यादिश्रुतेः ॥ एतेनार्थात्सांख्यनैयायिकपक्षौ निरस्तौ । प्रकृतेरज्ञानस्य शक्तिमत्परतंत्रत्वात् स्वतंत्रस्य तस्यैकस्याऽज्ञानस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः ॥ ईक्षतेर्नाशब्दरचनानुपपत्तेश्च ॥ नानुमानमित्यादिन्यायः ॥ तन्निरवयवत्वाच्च परमाणोरपि षडकेदोषग्रासग्रासानपायात् अभिन्ननिमित्तोपादानप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते बीजं मां सर्वभूतानामित्यादिरीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वप्रतिपादनात् सांख्यकल्पितमतं प्रधानं अशब्दं ईक्षि[illegible]त्वेऽचेतनत्वप्रतिपादनात् ननु आकाशादिजनकत्वमित्य प्रपंचोत्पादकचैतन्यावच्छेदकाज्ञाने कुतस्तमःप्राधान्यमित्याशंक्याह ॥ तेषु जाड्याधिक्यदर्शनात्तमःप्राधान्यं तत्का

रणस्य कारणगुणा कार्यगुणानारभंते इति न्यायादिति भावः ॥ न च त्रिगुणात्मकत्वाद ज्ञानस्य कथं तमोगुणमात्रप्राधान्येन आ
शा २ काशादिजनकत्वमित्याशंक्याह ॥ तदानीं सत्वरजस्तमांसि कारणगुणप्रक्रमेण तेष्वाकाशादिषु उत्पद्यंते ॥ तदानीमुत्पत्तिवेलायां स
त्वादयस्त्रयो गुणास्तारतम्येन कारणप्रक्रमन्यायेन तेष्वाकाशादिषु पंचभूतेषूत्तरोत्तराधिक्येन जायंत इत्यर्थः ॥ इमान्येव सूक्ष्म
शरीरादिकारणभूतान्यपंचीकृतानि सूक्ष्मरूपपंचभूत तन्मात्राणीत्युच्यंत इत्याह ॥ एतान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपंची
कृतानि चोच्यंते तदुक्तं पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माख्यं भोगसाधनमिति वचना
दपि ॥ अपंचीकृतभूतेभ्योऽपंचीकृतसूक्ष्मशरीराणि पंचीकृतस्थूलभूतेभ्यः स्थूलशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यं
ते ॥ सूक्ष्मशरीरस्वरूपमाह ॥ सूक्ष्मशरीराणि तु सप्तदशावयवानि लिंगशरीराणि ॥ सूक्ष्मशरीरस्वरूपभूतान
वयवानाह ॥ अवयवास्तु ज्ञानेंद्रियपंचकं बुद्धिमनसी कर्मेंद्रियपंचकं वायुपंचकं ॥ ज्ञानेंद्रियाण्याह ॥ श्रोत्रचक्षुस्त्वक्जिह्वा
घ्राणाख्यानि सात्विकांशादाकाशाच्छ्रोत्रमुत्पद्यते सात्विकांशाद्वायोस्त्वगिंद्रियं सात्विकांशात्तेजसश्चक्षुः सात्विकांशाज्जलाज्जिह्वा
सात्विकांशात्पृथिव्याः सकाशाद्घ्राणेंद्रियं चेति क्रमेणोत्पद्यंत इत्याह ॥ इदं त्वाकाशादीनां सात्विकांशेभ्यस्तेभ्यः ए

१२

पृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते बुद्धेर्लक्षणमाह ॥ बुद्धिर्नाम निश्चयात्मिकांतःकरणवृत्तिः ॥ बुद्धेर्वाहमिति निश्चयात्मिकांतःक
रणवृत्तिरेव बुद्धिरेवेत्यर्थः मनसो लक्षणमाह ॥ मनो नाम संकल्पविकल्पात्मकांतःकरणवृत्तिः ॥ अहं चिद्रूपो देहो वेति
संशयात्मिकांतःकरणवृत्तिरेव मन इत्यर्थः स्मरणात्मकस्य चित्तस्य गर्वात्मकाहंकारस्य च बुद्धिमनसोरंतर्भाव इत्यर्थः
अनयोरेव चित्ताहंकारयोरंतर्भावः ॥ यद्यप्यंतःकरणत्वेन वृत्तीनामेकत्वं तथाप्येकस्यैव पुरुषस्य पाचक इत्यादिवृत्ति॥भेदाद्भेद
वदेकस्याप्यंतःकरणस्य निश्चयसंशयस्मरणाहंकारविषयभेदे बुद्ध्यादिभेद इति भावः बुद्ध्यादीनां उत्पत्तिप्रकारं दर्श
यति ॥ एते पुनराकाशादिगतसात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यंते ॥ एतेषां चतुर्णां सात्विकांशेभ्यो भूतेभ्य उत्पत्तौ नि
मित्तमाह ॥ एतेषां प्रकाशात्मकत्वात्सात्विकांशकार्यत्वं ॥ बुद्ध्यादीनां प्रकाशात्मकत्वात्सात्विकांशभूतकार्यत्वमित्यर्थः बुद्धेर्वि
ज्ञानमयकोशत्वं दर्शयति ॥ इयं बुद्धिर्ज्ञानेंद्रियैः सहिता सती विज्ञानमयः कोशो भवति बुद्धेः सत्वकार्यत्वात् ज्ञानेंद्रि
यसाहित्येन प्रकाशाधिक्याद्विज्ञानमयत्वं ॥ आत्माच्छादकत्वात्कोशत्वमित्यर्थः विशिष्टबुद्धिप्रतिबिंबितचिदा १३

त्मनोजीवत्वंदर्शयति ॥ अयंकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वाद्यभिमानित्वेनेहलोकपरलोकगामीव्यवहारिकोजीवइत्युच्यते ॥ नतुप्रायःपि
ण्डवद्बुद्ध्यारोपितंचेतन्यंवस्तुतोऽकर्ताऽभोक्तानित्यानंदोऽपरिछिन्नमक्रियमपिकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वपरिछिन्न
त्वंनिरूपयति ॥ मनस्तुज्ञानेंद्रियैःसहितंसत्मनोमयकोशोभवति ॥ सत्त्वगुणप्रधानंमनःसत्त्वगुणांशेभ्योजातंश्रोत्रादिज्ञा
नेंद्रियैरेवसहितंसत्मनोमयकोशइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ अत्रतुमनसःसत्त्वोपहितरजोविकारेच्छारूपत्वात्संकल्पविकल्पात्म
कत्वेनतुध्यायेत्कृपयाजाड्याधिक्यात्मनोमयत्वंआत्माच्छादकत्वात्कोशत्वमितिभावः ॥ कर्मेंद्रियाण्युपदिशति ॥ कर्मेंद्रिया
णिवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि ॥ एतेषामुत्पत्तौसाधनापेक्षायामाह ॥ एतानिपुनराकाशादीनांरजोंऽशेभ्योव्यस्तेभ्योभू
तेभ्यःपृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते ॥ भूतानांत्रिगुणात्मकत्वेपिरजोगुणबाहुल्येभ्योभूतेभ्योवागादीनिपृथक्पृथक्क्रमे
णजायंतेरजोगुणप्रधानादाकाशाद्वागुत्पद्यते रजोगुणप्रधानाद्वायोःपाणींद्रियं रजोगुणप्रधानादग्नेःपादेंद्रियं
रजोगुणप्रधानाज्जलात्पाय्विंद्रियं रजोगुणप्रधानायाःपृथिव्याःगुह्येंद्रियमुत्पद्यतेइत्यर्थः ॥ वायूंस्तूपदिशतिवायु

१४ वः प्राणापानव्यानोदानसमानाः यथोद्देशं प्राणस्य लक्षणमाह ॥ प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थायीत्ति ॥ ऊर्ध्वगमन
बा२ शीलो नासाग्रस्थायी वायुः प्राण इत्यर्थः अपानस्य लक्षमाह ॥ अपानो नाम अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ति ॥ अधो
गमनशीलः पाय्वादिस्थायी वायुरपान इत्यर्थः व्यानस्य लक्षणमाह ॥ व्यानो नाम विष्वग्गमनवान् अखिलशरीरवर्त्ति
सर्वनाडीगमनशीलोऽखिलशरीरस्थायी वायुर्व्यान इत्यर्थः उदानस्य लक्षणमाह ॥ उदानो नाम कंठस्थानीय ऊर्ध्वग
मनवानुत्क्रमणवायु ॥ ऊर्ध्वं उत्क्रमणशीलः कंठस्थायी वायुरुदान इत्यर्थः समानस्य लक्षणमाह समानो नाम
शरीरमध्यगत अशितपीतान्नादिसमीकरणकः ॥ शरीरमध्यगतान्नरसादिनेता वायुः समान इत्यर्थः प्राणादीनां
वायुत्वेन रूपेणैकत्वेऽपि क्रियाभेदेन भेद इति भावः कपिलमतानुसारिणां क्रियाभेदेनान्येऽपि पंचवायवः संतीति वदं
तीत्याह ॥ केचित्तु नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याः पंचान्येऽपि वायवः संतीति वदंति ॥ [illegible]तानेव नामतोऽभिनि
निदर्शयति ॥ नाग उद्गीरणकरः कूर्म उन्मीलनकरः कृकल क्षुत्करः देवदत्तो जृम्भणकरः धनंजयः पोषणकरः १४

तथा चोक्तं उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः कृकलः क्षुत्कृते ज्ञेयो देवदत्तो विजृंभणे न जहाति मृतं चापि सर्व
व्यापि धनंजय इति वेदांतिनस्तु नागादीनां प्राणादिष्वंतर्भावं वदंतीत्याह एतेषां प्राणादिष्वंतर्भावात् प्राणादयः पंचैवेति
केचित् ॥ प्राणादिवायूनां उत्पत्तौ कारणापेक्षायामाह ॥ एवं प्राणादिपंचकमाकाशादिरजोंशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते अपं
चीकृतपंचमहाभूतेभ्यो रजःप्राधान्येभ्यः प्राणादयो जायंत इत्यर्थः एतेषां प्राणादीनां प्राणप्रचुरत्वात् प्राणमयत्वं आ
त्माच्छादकत्वात्कोशत्वं च भवतीत्याह इदं प्राणादिपंचकं कर्मेंद्रियैः सहितं सत्प्राणमयकोशो भवति ॥ प्राणादीनां रजःप्राधान्येन
तत्कार्यत्वे निमित्तमाह ॥ अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोंशकार्यत्वं ॥ प्राणादीनां क्रियात्मकत्वाद्रजःकार्यत्वमित्यर्थः एतेषु
पंचसु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयमनोमयप्राणमयकोशानां क्रमेण ज्ञानेच्छाशक्तिभेदेन कर्तृकरणक्रियारूपत्वं दर्शयति ॥
एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः प्राणमयः क्रियाशक्ति
मान् कार्यरूपः मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः तत्र हेतुमाह ॥ योग्यत्वादेवमेतेषां
विभाग इति वर्णयंति ॥ इदमेव कोशत्रयं सूक्ष्मशरीरमिति व्यवह्रियत इत्याह ॥ एतत्कोशत्रयं मिलितं सत्सूक्ष्मशरीरमि
त्युच्यते ॥

१५ अस्य समष्टिहेतुमाह । अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवत् जलाशयवद्वा समष्टिः एकबुद्धीति
चराचरप्राणिमात्रस्य यावंत्यनंतानि सूक्ष्मशरीराणि तेषां सर्वेषां सूक्ष्मशरीराणां सूत्रात्मना हिरण्यगर्भाख्यप्राणस्य
ऐकबुद्ध्याविषयीकृतत्वात्समष्टित्वमित्यर्थः अत्र दृष्टांतमाह वनवदित्यादि अस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य व्यष्टि
त्वं दर्शयति । अनेकबुद्धिविषयीकृतत्वात्समष्टित्वमित्यर्थः तया वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति । अनेकेषां जीवा
प्रत्येकस्वस्वलिंगशरीरस्य स्वबुद्धिविषयत्वेनानेकबुद्धिविषयतया व्यष्टित्वमित्यर्थः अत्र दृष्टांतमाह । वृक्षवदित्या
दि । उक्तसमष्ट्यवच्छिन्नचैतन्यस्य सूत्रात्मत्वादिसंज्ञां दर्शयति । एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं सूत्रात्मा हिरण्यग
र्भः प्राण इत्युच्यते । तत्र हेतुमाह सर्वत्रानुस्यूतत्वात् ज्ञानक्रियाशक्तिमदुपहितत्वाच्च । सर्वप्राणिलिंगशरीरे
षु अनुस्यूतत्वाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः हेत्वंतरमाह ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमत्कोशत्रयोपाध्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः
विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य सूक्ष्मशरीरत्वं दर्शयति । अस्यैषा समष्टिः स्थूलप्रपंचापेक्षया सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मश
रीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं । अस्य सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भाख्यस्य विज्ञानमयादिकोशत्रयं सूक्ष्मशरीरं अस्य स्थूल
प्रपंचापेक्षया सूक्ष्मत्वादित्यर्थः अस्यैव विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य स्वप्नत्वयुक्तिमाह । जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नः १५

विराड्रूपेणानुभूतस्थूलप्रपंचविषयकवासनामयत्वात्स्वप्नत्वमस्येत्यर्थः ॥ अत एवास्य स्थूलप्रपंचलयस्थानमिति चोच्यु
ते ॥ यत्तेजसः स्वप्नत्वं सूक्ष्मत्वं वासनामयत्वं अत एवास्य स्थूलप्रपंचलयस्थानमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ विज्ञानमयादिसमष्ट्युपाध्यवच्छिन्नचै
तन्यस्य हिरण्यगर्भत्वं प्रतिपाद्य इदानीं तद्व्यष्ट्युपलक्षितचैतन्यस्य तैजसत्वं निरूपयति ॥ एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भ
वति तत्र हेतुमाह ॥ तेजोमयांतःकरणोपहितत्वादस्यापीयं व्यष्टिः स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वादिति हेतोरप्यस्य सूक्ष्मशरीरं विज्ञा
नमयादिकोशत्रयं ॥ व्यष्टिरूपं विज्ञानमयादिकोशत्रयं तैजसस्यापि सूक्ष्मशरीरमिति दर्शयति ॥ अस्यापीति सूक्ष्म
शरीरत्वे हेतुमाह ॥ स्थूलेति अस्यापि स्वप्नत्वे हेतुमाह ॥ जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नः विश्वस्य चैतन्येनानुभूतस्थूलशरीर
विषयकवासनामयत्वात्स्वप्नत्वमित्यर्थः ॥ अस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलशरीरलयस्थानत्वे युक्तिमाह ॥ जाग्रद्वासना
मयत्वात्स्थूलशरीरलयस्थानमिति चोच्यते ॥ यथा पूर्वं प्राज्ञेश्वरयोर्ज्ञानवृत्तिभिः सुषुप्त्यवस्थामानंदमनुभवतः त या
था हिरण्यगर्भतैजसावपि स्वप्नावस्थायां मनोवृत्तिभिर्वासनामयान् शब्दादिविषयान् अनुभवतः इति दर्शय
ति एतौ सूत्रात्मतैजसौ तदानीं मनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः अस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदाहरति ॥ प्रवि

१६ विविक्तं भुंक्ते जस इत्यादिश्रुतेः ॥ इहापि विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य समष्टिरूपस्य तदवच्छिन्नस्य सूक्ष्मसूत्रात्मनश्च व्यष्टिरू
पविज्ञानमयादिकोशत्रयस्य तदवच्छिन्नतैजसचैतन्यस्य च वनवृक्षादितदवच्छिन्नाकाशादिदृष्टांतमुखेनाभेदं दर्शयति
अत्रापि समष्टिव्यष्ट्योस्तदुपहितसूत्रात्मतैजसयोर्वनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशवज्जलाशयजलवत्तद्गतप्र
तिबिंबाकाशवच्चाभेदः समष्टिव्यष्ट्युपाध्योर्वनवृक्षवज्जलाशयजलवच्चाभेदः उपाधिद्वयावच्छिन्नचैतन्ययोः
सूत्रात्मतैजसयोरपि वनवृक्षावच्छिन्नाकाशवज्जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशवच्चाभेद इत्यर्थः ॥ सूक्ष्मशरीरो
त्पत्तिप्रकरणमुपसंहरति ॥ एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः ॥ अथेदानीं स्थूलप्रपंचोत्पत्तिं निरूपयितुमुपक्रमते ॥ स्थूल
भूतानि तु पंचीकृतानि ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं द्योतयति ॥ पंचीकृतानीति ॥ अपंचीकृतभूतापेक्षया स्थूलभूतानि ता
नि पंचीकृतानीत्यर्थः ॥ पंचीकरणमेव प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ पंचीकरणं तु ॥ पंचीकरणमेवाह ॥ आकाशादिपं
चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु प्राथमिकान्पंचभागान्प्रत्येकं चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयार्धभागपरित्यागेन भागांतरेषु संयोजनं ॥ अयमर्थः सृष्टिकाले सकलप्राण्यदृष्टवशादीश्वरप्रेरणया

ऽकाशवायुतेजोऽबन्नान्यविद्यासहायभूतात्परमात्मनः सकाशादनुक्रमजातानि तान्यपंचीकृतानि सूक्ष्माणि
व्यवहारसमर्थानीति कृत्वा तदीयस्थौल्यापेक्षया व्यवहर्तृप्राणिजातधर्माधर्मापेक्षया तान्येव भूतानि पंचीकृता
नि भवंति तानि च प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यंते तेष्वाकाशादिषु दशसु भागेषु प्राथमिकान्पंचभागान्प्रत्येकं चतुर्धा
समं विभज्य स्वार्द्धभागपरित्यागेन चतुर्णां प्रत्येकं भागांतरेषु संनिवेशेन पंचीकृतानि स्थूलानि भवंति ॥ अस्मिन्न
र्थे वृद्धसंमतिमाह ॥ द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते इति ॥ पंचीकरणस्य
त्रिवृत्करणप्रतिपादकश्रुत्यंतरविरोधमाशंक्य परिहरति ॥ अस्य प्रामाण्यापनोदनीयं त्रिवृत्करणमिति श्रुतेः
पंचीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् ॥ भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ सृष्टिपारिपूर्त्यर्थं अन्यच्च श्रुतमपि भूतद्वयमाश्रित्य भूतपंचकाभिप्राये
ण भूतत्रयसृष्टिप्रतिपादनादविरोध इत्यर्थः ॥ आकाशादिपंचभूतेषु चतुर्द्धा विभक्तानामेषां पंचभूतानां प्रत्येकमनुप्र
शा वेशेन पंचीकृतानामाकाशादीनां पंचात्मकत्वाविशेषादाकाशादिव्यपदेशो न स्यादित्याशंक्य परिहरति ॥ पंचानां पंचात्मकेस
मानेपि तेषु वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेशः संभवतीति ॥ आकाशादीनां पंचानां पंचात्मकत्वेस

१७ मानेपि तेषु पंचसु भूतेषु तत्तद्विशेषानुप्रवेशात्तत्तन्नामभिर्व्यवहारसंभवतीत्यर्थः ॥ तदानीमाकाशे शब्दोभिव्यज्यते
यदा पंचीकृतानि आकाशादीनि तादानीं स्थूलत्वेन स्वस्वकार्योत्पादनासमर्थत्वात् आकाशेऽव्यक्तरूपेणास्थितः
शब्दोऽभिव्यज्यते व्यक्तो भवतीत्यर्थः ॥ वायौ शब्दस्पर्शौ अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यां शब्द
स्पर्शरूपरसगंधाश्च ॥ उक्तेभ्यो भूतेभ्यश्चतुर्दशभुवनोत्पत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ एतेभ्यः पंचीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूर्भुवस्वर्मह
र्जनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकादीनां उपर्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालमितिना
कादीनामधोधो विद्यमानानां लोकानां ब्रह्मांडस्य चतुर्विधस्थूलशरीराणां तदुचितान्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवति ४ एते
भ्यो भूतेभ्यः समुत्पन्नब्रह्मांडस्य चतुर्विधस्थूलशरीराणां च तद्योग्यान्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः चतुर्विधशरीरा
ण्युद्दिशति ॥ चतुर्विधशरीराणि तु जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाख्यानि ॥ तानि यथोद्देशं विवृणोति ॥ जरायुजानि तु जरा
युभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादीनि अंडजानि अंडेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादीनि स्वेदजानि स्वेदेभ्यो जातानि यूकालिक्षाम

१८

शकादीनि उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि कक्ष वृक्षादीनि । पूर्ववदत्रापि समष्टिभेदं दर्शयति । अत्रापि चतुर्विध
सकलस्थूलशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वा समष्टिः वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति । चतुर्विधशरीरजा
तमपि शरीरमित्येकबुद्धिविषयतया वनवत्समष्टित्वं प्रत्येकं तत्तच्छरीरविषयतया अनेकबुद्धिविषयत्वाद्वृक्षवद्व्यष्टित्वं
च लभत इत्यर्थः । अथ नाम्नः रादि चतुर्दशभुवनान्तर्गतं चतुर्विधस्थूलशरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यं वैश्वानर इत्या । ऽपरपर्याय विराज
ञ्च दर्शयति । या समष्ट्युपहितचैतन्यं वैश्वानरो विराडिति चोच्यते । अत्र युक्तिमाह । सर्वनराभिमानित्वाद्विविधं विराजमान
त्वाच्च । सर्वप्राणिनिकायेष्वहमित्यभिमानत्वाद्वैश्वानरत्वं विविधं नानाप्रकारं राजमानत्वाद्वैराजत्वं च लभत इत्यर्थः । अस्यैषा
समष्टिस्थूलशरीरं अस्य वैराजस्य चैतन्यस्य एवं पूर्वोक्तप्रकारब्रह्माण्डान्तर्गतचतुर्विधस्थूलशरीरमित्यर्थः । अन्नविकारत्वाद
न्नमयः कोशः स्थूलभोगायतनत्वात् स्थूलशरीरं जाग्रदिति च व्यपदिश्यते । अन्नविकारमयं बाहुल्यादन्नमयत्वं आत्माच्छा
दकत्वात् कोशत्वं स्थूलशरीरादिविषयप्रयुक्तसुखदुःखभोगायतनत्वाच्च स्थूलशरीरं इन्द्रियैरर्थोपलब्धिरूपजाग्रदवस्थात्वं
च घटत इत्यर्थः । चतुर्विधस्थूलशरीरसमष्ट्युपहितं चैतन्यं सप्रपञ्चमभिधायेदानीं तद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यमभिधत्ते । एतद्व्य

१८ ष्ठ्युपहितचैतन्यं विश्व इत्युच्यते एतेषां चतुर्विधशरीराणां व्यष्टिजातं शरीरव्यक्तिस्तदुपहितं चैतन्यं विश्व इत्युच्यत इत्यर्थः
तत्र हेतुमाह । सूक्ष्मशरीराभिमानमपरित्यज्य स्थूलशरीरादिप्रविष्टत्वात् । सूक्ष्मलिंगशरीराभिमानमपरित्यज्य स्थूलशरीरे
षु प्रविष्टत्वात् तत्स्थूलशरीरेषु सर्वप्रत्येकमहमित्यभिमानवत्त्वाद्विश्वत्वमित्यर्थः । अस्याप्येषा व्यष्टिः स्थूलशरीरं अस्य
पि विश्वचैतन्यस्याप्येषा तच्छरीरव्यक्तिविशेषलक्षणा व्यष्टिरेव स्थूलमित्यर्थः अत्राप्यन्नविकारबाहुल्यादानंदमयत्व
चैतन्याच्छादकत्वात्कोशत्वं इंद्रियैरर्थोपलंभात् जाग्रत्वं चेत्यत्र मे तादृशीयति । अन्नस्य विकारादेव हेतोरन्नमयः कोशः जाग्र
द्रूपीति चोच्यते । अस्यैतज्जाग्रदवस्थायां विश्ववैश्वानरयोस्तत्तद्देवताधिष्ठितश्रोत्रादिभिश्चतुर्दशभिः करणैः शब्दादि
विषयग्रहणप्रकारं दर्शयति । तदानीमेतौ विश्ववैश्वानरौ दिग्वातार्कवरुणाश्विभिः क्रमान्नियंतृत्वेन श्रोत्रादींद्रिय
पंचकेन क्रमाच्छब्दस्पर्शरूपरसगंधान् अग्नींद्रोपेंद्रयमप्रजापतिभिः क्रमान्नियंतृत्वेन वागादींद्रियपंचकेन क्रमा
द्वचनादानगमनविसर्गानंदान् चंद्रचतुर्मुखशंकराच्युतैः क्रमान्नियंतृत्वेन मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्येनां

नांतरिंद्रियं चतुष्केण क्रमात्संकल्पनिश्चयाहंकार्यचित्ताख्यैः सर्वानेतान्स्थूलविषयाननुभवतः । अस्मिन्न
र्थे श्रुतिसंवादमपीति । जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञ इत्यादि श्रुतेः । अनयोर्विश्ववैश्वानरयोर्वनवृक्षावच्छिन्नाकाशव
च्छिन्नजलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशेनवपूर्ववदभेदं दर्शयति । अत्राप्यनयोः स्थूलव्यष्टिसमष्ट्यो
स्तदुपहितयोर्विश्ववैश्वानरयोश्च वनवृक्षावच्छिन्नाकाशवच्च जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशवच्चवा
पूर्ववदभेदः । स्थूलशरीरप्रपंचोत्पत्तिमुपसंहरति । एवं पंचीकृतभूतेभ्यः स्थूलशरीरप्रपंचोत्पत्तिः । स्थूल
सूक्ष्मकारणप्रपंचानां समष्टिरूपतानां प्रत्येकविवक्षयावांतरप्रपंचत्वमभिधायेदानीं तेषां समष्टिमेकं म
हाप्रपंचं दर्शयति । एतेषां स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचानामपि समष्टिरेको महान्प्रपंचो भवति । तत्र दृ
ष्टांतमाह । यथावांतरवनानां समष्टिरेकं महद्वनं यथा अवांतरजलाशयानां समष्टिरेको महान्ज
लाशयः । यथा धवखदिरपलाशाद्यवांतरवनानां समष्टिः समुदायविवक्षया एकं महद्वनं भवति य
था वापीकूपतडागादीनामप्यवांतरजलाशयानां समुदायविवक्षया

२२ लोकच्चैविश्व३

एको महान् जलाशयो भवति तथास्मत्स्थूलसूक्ष्मकारणावान्तरप्रपंचानां समुदाय एको महान् प्रपंचो भवतीति
त्यर्थः एतदेवावान्तरमहाप्रपंचोपहितानां विश्वतैजसप्राज्ञानां वैश्वानरहिरण्यगर्भाव्याकृतानां चावान्तराव
च्छिन्नाकाशवदवान्तरजलाशयगतप्रतिबिंबाकाशवच्चाभेदइत्याह ॥ एतदुपहितं वैश्वानरादीश्वर पर्यं
तं चैतन्यमपि अवान्तरवनावच्छिन्नाकाशवदवान्तरजलाशयगतप्रतिबिंबवच्चैकमेव ॥ चैतन्यप्रपंचयोर्भेदे स
र्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्याविरोधमाशंक्य परिहरति ॥ आभ्यां महाप्रपंचतदुपहितचैतन्याभ्यां तप्तायःपिंड
वदविविक्तं सदनुपहितं चैतन्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्य वाच्यं भवति ॥ अन्योन्यतादात्म्याध्यासात्तो[illegible]सत्स्वरूपं विविक्त
पि भवतीत्यर्थः ॥ अध्याहारोपप्रकरणमुपसंहरति एवं वस्तुन्यवस्त्वारोपो समान्येन प्रदर्शितः ॥ ईश्वरचैतन्यसामान्यतो महा
प्रपंचाध्यारोपप्रकरणं सप्रपंचमभिधायेदानीं प्रत्यगात्मनि विशेषाध्यारोपप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते इदानीमित्या
दिना अध्यारोपमेवाह ॥ इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपयतीति विशेषत उच्यते ॥ अतिप्राकृतस्तु ॥

१० प्रत्यगादिसंनिहितस्यापत्यादिधर्म्मिणः इदमिदमा निर्देशः क्रियते इदमित्यादिवीप्सा तथा च अतिप्रास्य
बुद्धिस्तु इदम्प्रत्यादिकमेणाह   अपंपुत्र एवाहमित्यंतं बाह्यधर्मान्विशेषेणात्मन्यध्यारोपयतीत्य
र्थः अत्र श्रुतिमाह । आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिश्रुतेः । तत्र युक्तिमाह । स्वस्मिन्निव स्वपुत्रेपि प्रे
मदर्शनात्पुत्रे पुष्टे नष्टे च अहमेव पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति । यथा स्वशरीरे प्रेम
दर्शनादात्मत्वभ्रमः एवं स्वपुत्रादिशरीरेपि प्रेमदर्शनादात्मत्वभ्रम इत्यर्थः अत्रानुरूपमनुभ
वमाचष्टे । पुत्र इति । पुत्र इति । एतदपेक्षयापि विशिष्टबुद्धिरन्यः कश्चिदधिकारी स्वदेहमेवात्मानं मन्यत इत्याह चार्वाकस्तु
त्रापि श्रुतिमाह । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्याद्श्रुतेः ।

त

पुत्रादिशरीरस्यात्मत्वाभावे युक्तिं दर्शयन्नप्रयोजकत्वाधिकारिणः सकाशात्स्वस्यैव लक्ष्य
सांप्रदर्शयति॥ प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनाद्देहस्यात्मत्वेऽनुभवं च माश्र
यति। स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदन्ति॥ ततोऽप्युक्तदृष्टेः कोऽप्यधिकारी अ
तिपुष्टपन्ने भवेत्य इन्द्रियाणामात्मत्वे निवदन्नेत्याह॥ अपरश्चार्वाकस्तेह प्राणाः प्रजापतिमेत्यत्र युवि त्यादि
श्रुतेरिन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावात्काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यनुभवाच्चेन्द्रियाण्यात्मेति व
दन्ति। ततोऽप्युत्तमाधिकारी कश्चित श्रुतिप्रमाणाद्युक्त्यनुभवलोभात्प्राणस्यात्मत्वमित्याह। अपरश्चा
र्वाकोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादिचलनायोगात् अहमशनायावा
नहं पिपासावानित्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदन्ति। ततोऽपि विशिष्टाधिकारी कश्चित्स्वमतानुकूलश्रु
त्यादिकालसालोभेन मनस आत्मत्वमाह। अन्यस्तु चार्वाकोऽन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि द

स्तुतेप्रारतादे यथा वाक्त अहसंकल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनुभवाद्व मनआत्मेति वदंति ५ डेकेभ्यः पंचभ्यो विलक्षु
णात्कुक्षिस्थिहिस्रानवादी श्रुत्यादिभिरान्नमात्मेत्याह ५ वेदव्यस्त न्योंतरआत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिः करणं
नभावे कर्तारस्य शक्त्यभावात् अहं कर्ताहं भोक्तेत्याद्यनुभवाद्बुद्धिरात्मे [illegible] प्राभाकरा इति वदंति ॥ ६ ॥ क्वचि
न्मो क्षमिति जैनोपदेशाका अर्कि को स्वयुक्तोपयोगि श्रुत्यादि वक्ताद्दस्त्रा नमात्मेति वदन्ते इत्याह ५ आत्मापि स्वतः किं का
वन्योंतरआत्मा आनंदमय इत्यादि श्रुते सुषुप्तादी नामस्त्राने लद दृग्नाते अहमसौ अहमसौ नीत्य नुभवाद्ध अज्ञ
नमात्मेति वदन्तः ५ भट्टास्तु अज्ञानावच्छिन्नं चैतन्यमात्मेत्याह ५ प्रज्ञानघन एवानन्दमयं इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्र
काशाप्रकाशाभ्यां सद्भावान्नमासाहं नजानामीत्यनुभवाच्च आत्मेत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानोपहितचैतन्यमात्मेति वदंति गौणकदेशी ॥ २१ ॥
कश्चित्तु इत्यादिवक्ता स्वशून्यमात्मेत्याह ५ असदेवेदमग्र आसीदित्यादि श्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावात्
सुषुप्तिर्नास्त्युत्थितस्य अस्य स्वाभावपरामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदन्ति अच्युतानां पुत्रादि शून्ये
पर्यन्तानामात्मत्वसाधिपादकश्रुत्यादेस्त्वाभानात्मत्वानं पूर्वपूर्वमतस्योत्तरोत्तरमतेनोच्यमाना इति हंतेक
देवकेभ्यात्मत्वे पक्षि हि भवे तिसाधितपादपि तं पतिगोमानी ५ पप्तांउक्तादी नोपनात्मत्वमुच्यते ॥ पुत्रादात्म

त्ववादिनामेति संज्ञाधिकारित्वात्त्यति पादिमश्रुत्पादेन पि पूर्व पूर्वस्यो त्तरो त्तर वाध्यत्वात्सुत्रा
दि शून्यांतानामनात्मत्वं सिद्धमेवेति प्रति सातमेव कुर्षं प्रकटय ति॥ एतेन ति गरुत्वादि देवादसि
तूनो सु श्रु ति प्रयु नाप नु मा वामासे पु पूर्वो न्नत्र श्रुति पु नाप नु मथ। मासिनामुतन श्रुति पु नाप नु मा
वामासौ वात्मत्व वा यदर्शना त्या। पुत्रवादीनामनात्मत्वं [illegible] स्पष्टमेव। ननु पुत्रादि शून्य पर्यंता
नाम नात्मत्वे सिद्धे कस्तर्हि हं प्रत्ययविष्या त्मत्वा सं बधा ऽस्तु लादि निबंधवाक्य तात बोधितं
तत्वं सा न न मतं प्रेद्धे त्यादि श्रुति धिवाक्य कोटि बोधितं पतत्वं सानो नं नाद्ध पं प्रयुक्तदे वाहमालेव नत्रिति
गव श्रु ति पु नाप नु मवे: प्रतिपादयितुमाह। देवं ॰ प्रगस्तु लोऽव पुत्र करणोऽनमस्तो: कनाथेन त्वंदि ना
त्वं सादि त्यादि प्रवल श्रुति वाक्यै: पुत्रादिशून्यंतानामनित्यत्वा ऽस्वरूप प्रतिपादनान्पुत्रादीनां ऽहं त्वादि है
तुस्थिरनात्मत्व मित्यर्थ: अस्मिन्नर्थे प्रबलं हेतु नु भवं प्रमाणयति॰ ... प्रतेति विद्वद नुभवं प्रमाणा

॥२४॥

स्योऽपि पुत्रादिष्वन्यादीनां दोषवत्त्वे दृश्यमानानुकृति पुत्तपव भनाभासानां बाधितत्वाद यि पुत्रादिष्वन्य
प्रत्येतव्यविलक्षणनीत्यैव ...सर्वं तु नित्यं शुद्धं मुक्तस्वभावं परमं ज्योतिः स्वरूपं वा न्म वस्त्विति
वेदान्तविद्वद्भवः प्रयतः पुत्रादीनां जडत्वादिहेतुभिरनात्मत्वं ज्ञात्वा पुत्रादिभावसर्वकं नित्यशुद्धस्वात्मा
दिस्वरूपमेवात्मवस्त्वित्यर्थः ननु इदं विरुद्धं यत् पुत्रादीनामात्मत्वप्रतिपादकश्रुतीनामप्रामाण्यं वस्तु
स्यादि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति न हि त्वे वेदवाक्ये पुत्रकेषां चित्प्रामाण्यं केषां चिदप्रामाण्यं वा शक्यं
प्रतिपादयितुं एवं च पुत्रादि श्रुतीनां प्रामाण्यमस्तु तथा हि वाक्यानामप्रामाण्यमिति वैपरीत्यं किं
त्वस्यात्मवेद वाक्यत्वाऽविशेषाविति केवलं विरुद्धवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनं प्रसिद्धं प्रके
वलानामर्थप्रश्न के पं निर्णयः इतिचेन्न यतो ध्येन पुत्रादि श्रुतीनां सर्वथैव प्रामाण्यं नास्तीति न
मिति ध्वनितं किं तु ... लोकसिद्ध लक्ष्य श्रुतिस्मृति न्यायविरोधात् स्वार्थे तात्पर्याभावात् किं त्वास्तु
लोऽबधितान्यायेन पूर्व लिङ्गाकार द्वारा स्तुतिपरत्वं वस्तुपदेशे तात्पर्यमित्येतावदेव प्रतिपाद्यते तत्रापि के

२४

१ ध्रुव महर्षीणां वदर्शयेदिति निविर्विवर्तीद्धव धोनहं धनीद्दं नेगाम्ने परमस्तु ऽस्यानुपाद्याः अहंनूं धनस्याःप्रव्य
मके चिन्नुत्पाद्यानेव प्रतिपन्नुमशक्य त्वा त्वप्रत्यमंयंदूल्योतिनुपा ऽन्नं धनीन्तुव्यते न न स्वंदेमित्रोमान कात्र
त्वयाल्मिके न्तुव्यन्ते न न स्तन्न धमानके न्तुव्यन्ते न न स्त स्तमीपर्वि निर्नीपरे मस्तु ऽस्मनुपा अहं धनी न्तुव्यते । नैवेता
एतेषांपंचानांवाक्यानांपरस्य विरूद्धा र्थजनिपादके ना ऽप्रामाराण्यं थवंच प्रतिपादयितुं किंतुत्रतिपन्न वेध्यन्तुत्र
वेता सोपान क्रमपूर्वं न्तूर्ध्वं निनिवाकरणाद्बाधास्तु ऽमा अहं नूं धनीप्रतिपाद नेत्रा न्यपरति । नद्दहि हापि अरिमन्प
क्षे अधिकारी प्रतिक्रमेशो पदेशाऽक्रियते अत्रमय: इति नद्द हिहापि अन्नमय: प्राणा: मयोमनो विज्ञानमयः
आनंदमय आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छब्रह्मपर्यवसिताना पंचकोशवाक्यानामपि परस्परविरूद्धार्थ
प्रतिपादकत्वेऽपि नु पन्नुक्ष्यनुसारेणासोपानक्रमेण न्तूर्ध्वं निवाकरणाद्बाधापरमस्तु ऽस्मपुरूष प्रतिपादकत्वेनान्यपरत्व
नस्मात्सर्वेषां वेदवाक्यानां साक्षात्परंपरया धाऽद्वितीय वस्तु प्रतिपादकत्वेनान्यपरत्वाप्रामाण्याविरोधइति संक्षेप:
विशेषाऽध्यारोपापवादकरणतामपसंहरति । एवमध्यारोपः । आत्मा वस्तु निर्विकल्पकं वस्तुसामान्यतो विशेषतश्चा

ध्यारोपप्रकारंप्रदर्श्यवममिधायेदानीं तदपवादप्रकारं वक्तुमारभते ॥ अथापवादो नामेति निष्ठसंडोदासीने
प्रत्यभासवस्तुनि तत्त्वविवर्तवस्तुभूताऽज्ञानादिनिष्प्रपंचस्य विवर्तस्तुमात्रावशेषकेवलयाऽवस्थयातन्मेवाप
वादइतिवक्तुंशयंसंलौकिकदृष्टांतमाह रज्जुविवर्तस्यसर्पस्यरज्जुमात्रत्ववत्वस्तुनोऽज्ञानादेःप्रपंचव
स्यवस्तुमात्रत्वं रज्जुस्वरूपापरित्यागेनसर्पाकारेणावभासमानस्यरज्जुविवर्तस्यापवादोनाशोनामाधिष्ठान
रज्जुमात्रतयाऽवस्थानवद्विवर्तस्याज्ञानादिप्रपंचस्यनाशोनामविनाशात्स्वेनावस्थानमित्यर्थः अत्रयद्वा
स्वरूपेणास्थितस्यवस्तुनोऽन्यथाभावोद्विधाभवति। परिणामभावोविवर्तभावश्चेति तत्रपरिणामभावो
नामवस्तुनःपूर्वापरीतःस्वरूपंपरित्यज्यस्वरूपान्तरेणाभिव्याप्तिप्रतिपत्तिः यथादुग्धस्यदधिस्वरूपापत्तिः तथैव
भाकेनेरापरिणामजे विवर्तभावोनामपूर्ववस्तुवस्तुनःस्वस्वरूपापरित्यागेनस्वरूपान्तरेणाभिव्याप्तिप्रतिपत्तिःयथ
थारज्जुस्वरूपाऽपरित्यागेनसर्पाकारेणाभिव्याप्तिभासस्तेऽत्रवेदान्तेऽभिमतोऽयं वर्तमानस्यपरिणामभावो
दीनांक्षीरवत्तेषुधाद्विवदूलसोविकारित्वप्रसंगाच्छ्वानित्यत्वादिदोषापत्तेः विवर्तभावाकारेतुवापंदोयथा

साम

सिः प्रदंवभाःनरूपमिथ्यात्वेविकारित्वाभावात्तु नह्येतौ॰ अधिष्ठानावशेषो हि बाधः कस्मिंश्चिद्वस्तु
नऽप्रतिनस्यात्रिहिवर्त्तस्यापिस्यात्अवशेषेवनयाऽवस्त्यानमेवायुवादइतिभावः अस्मिंश्च चैतं पांतवसंवा
देर्भ्रांतिसतत्त्वतोऽन्यथाप्रथाविकारइत्युदीरितः अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथाविवर्त्तइत्युदीरितः सामान्यले
हितानामपवादः क्रियांविस्तरेणाप्रतिपाद्यितुं प्रकृतिसानोत्तेनप्यास्मृन्देस्त्ऽनकारणाप्रपंचानात्सृष्ट्य
सिंवपूर्वोत्पन्नेनततत्कारणात्मरूपेणावस्थानमेवापवादइत्याह ९ एतन्नोगापतनं वतुर्विंशतमकेलेखेलशक्ती
नज्ञातेभोभयरूपात्रयात्मादिकं एतदाश्रयभूतादिवतुर्दशभुवनानि एतदाश्रयभूतब्रह्मांडं वपुःसर्वनेते
षां कारणरूपंपंचीकृतमात्रमेवतिएतानिशब्दादिविषयसहितानिपंचीकृतानिसूक्ष्मशरीराणिसंस्कृते
त्सर्वमेतेषांकारणरूपाऽपंचीकृतभूतमात्रमेवतिएतानिशब्दादिगुणसहितानिअपंचीकृतानीत्युच्यन्ते
भेणात्रतत्कारणसाभूतानांसानोपहितेनेवतन्रूपंतत्सर्वपंचीकृतमात्रंभवतिएतत्तत्रप्रलयेऽपंचीकृतसूक्ष्म
तेस्यकारणाभूतमपंचीकृतेषुमहाभूतेषुलीनंसत्तन्मात्राऽवतिष्ठते तानिपंचीकृतानिभूतानिशब्दादिसह

राम

स्योत्सर्गो
दृ॰ तानि ॥ वायुवाम्नकादिस्थलीयाधिकारित्वस्य प्रकारतावच्छेदकं वीक्ष्य तन्निष्ठत्वेन बुद्धौ नानि भवन्ति तान्यपि वी-
कृतानि सत्त्वादिगुणासहितानि स्वकारणात्मनोपहितत्वेन तन्येलीना भवन्ति तच्छ्वासावातेद्धुपहितत्वेन तन्यं सर्वत्र
त्वादिविशिष्टं स्वाधारमूर्तानुपहितत्वेन तन्ये लीनं भवन्ति वैतन्ये मेवावशिष्यते इत्यन्वयः । फलितमाह । आभ्यां
मध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वंपदार्थशोधनमपि सिद्धं भवन्तित्यत्त्वंपदयोः शोधनप्रकारं प्रदर्शयितुं प्रतिसा
१४॥ चिन्ते तत्पाहि । अस्तानादिसमष्ट्यैतदुपहितं सर्वेऽत्यादिविशिष्टं चैतन्यं तदनुपहितं चैतन्यं केवल एतत्त्वं प ॥१४॥
तदनुपहितं चैतन्यं तत्वं तप्तायः पिण्डवदैकत्वेनावभासमानं तत्पदस्य वाच्यं भवन्ति अस्तानं तदेवाक्षि
अश्वरचैतन्यं तदनुपहितचैतन्यं चैतन्यं तत्त्वं नेमा । यः पिण्डवदिन्योन्याध्यासेनैकत्वेन प्रतीयमानं सन्त
त्पदवाच्यं भवतीत्यन्वयः । तत्पदलक्ष्यार्थमाह एतदुपाध्युपहिताधारमनुपहितं चैतन्यं तत्पदलक्ष्यं यान्त्यपद
लक्ष्यार्थो भवतीत्यन्वयः । त्वंपदवाच्यमाह । अस्तानादिव्यष्टिनेतदुपहितो सत्त्वादिविशिष्टं चैतन्यं एतदनुपहितं
चैतन्यं तप्तायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं त्वंपदवाच्यो भवति । व्याष्ट्युपहितमात्मं पदं तत्कारणं तदवाच्यं

ज्ञो वा चैतन्यं तदनुपहितं चैतन्यं चैतत्त्रयं तप्तायःपिंडवन्ह्येकस्य च तादात्म्याध्यासेनाभेदविवक्षया तं
पदवाच्यार्थो भवतीत्यर्थः। त्वंपदलक्ष्यार्थमाह एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितं प्रत्यगानंदं तुरीयं चै
तन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थो भवति॥ अंतःकरणोपहितचैतन्यस्याधारभूतं यदनुपहितं प्रत्यगानंदं तुरीयं चै
तन्यं त्वंपदार्थलक्ष्यार्थो भवतीपदार्थमभिधाय वाक्यार्थमनुद्य वाक्यार्थोऽभिधीयते ननु जीवेश्वरयोः किं
चिद्ज्ञसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयोरत्यंतविलक्षणयोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि परस्पराविरुद्धार्थं प्रतिपाद
कानि कथमखंडैकार्थं ज्ञानं प्रतिपादयंतीत्यपेक्षायामाह। इदानीं तत्त्वमसि वाक्यं संबंधत्रयेणाखंडार्थबोध
कं भवतीति संबंधत्रयस्वरूपमाह संबंधत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभा
वः प्रत्यगात्मलक्षणयोः पदार्थयोर्लक्ष्यलक्षणभावश्चेति। पदार्थप्रत्यगात्मनोः संबंधत्रयप्रसक्त [illegible] दिति तदु सं
क्रामतिमाह। ननु नौ सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणता संबंध [illegible] १७
दार्थप्रत्यगात्मनामितिपादयोः सामानाधिकरण्यं तदाकारनिष्ठं लक्षया दर्शयति। सामानाधिकरण्यसंब

धस्यावच्छेदकतयाभासोयंदेवदत्तइत्यस्मिन्वाक्येतत्कालविशिष्टदेवदत्ताभावावकायंशब्दस्यवृत्तेः कस्मिन्पिंडे
नान्वयसंबंधः ममप्रतीतिनिरूपितयोःशब्दयोरेकस्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरण्यंतच्चसोयंदेवदत्तइति
वाक्येसइतिपदस्यतत्कालदेशवैशिष्ट्यंप्रवृत्तिनिमित्तंएतत्कालदेशवैशिष्ट्यंअयंशब्दस्यप्रवृत्ति
निमित्तंतयोरभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोःसोयंशब्दयोरेकस्मिन्देवदत्तपिंडेतात्पर्यसंबंधःसामानाधिकरण्य
मितिपर्यवसितःउक्तमर्थंदृष्टांतेनिकेप्योजयति तत्त्वमसीतिवाक्येपिपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्य
स्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्यचैकस्मिन्चैतन्येतात्पर्यसंबंधः५
७५॥ तत्त्वमसीतिवाक्येपिपरोक्षत्वादिविशिष्टत्वादिविशिष्टतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तंअपरोक्षत्वविशिष्टत्वादि ७५॥
वैशिष्ट्यंत्वंपदप्रवृत्तिनिमित्तंतयोरभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्त्वंपदयोरेकस्मिन्चैतन्येतात्पर्यसंबंधःसामा
नाधिकरण्यमित्यर्थः विशेषणविशेष्यभावसंबंधस्यरूपमाह विशेषणविशेष्यभावसंबंधस्तुपदार्थान
त्वेववाक्येशब्दार्थस्यतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायंशब्दार्थस्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यवान्योन्यभेदभाव
र्तेकत्वाविशेषणविशेष्यभावसंबंधःयथावत्तेकंविशेषणंतत्त्वमपरत्वेविशेष्यंतत्त्वमसीयंदेवदत्तइति

वाक्य एव अयंशब्दवाच्यो योसावेतत्कालैतद्देशसंबंधविशिष्टो देवदत्तपिंडः अयं सइतितत्र सशब्दवाच्यात्तत्कालतद्देश
संबंधविशिष्टदेवदत्ताद्भिन्नोनेतियत्राप्रतीयते तदातत्र सशब्दस्यायंशब्दवाच्यार्थविशिष्टभेदकव्यावर्तकत्वयावि
शेषणत्वं अयंशब्दार्थस्य व्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यत्वं यदा वसइतितत्र सशब्दवाच्यात्तत्कालविशिष्टो देवदत्तः अयमेव
सः स एवायमित्यन्योन्यभेदव्यावर्तकतयासोयंशब्दार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावइत्यर्थः उक्तं वि
विशेषणविशेष्यभावं दार्ष्टांतिकेयोजयति तत्राप्यत्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदा
र्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्ययोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतयापि विशेषणविशेष्यभावः। इहापि तत्त्वमसीतिवाक्येपि
त्वंपदवाच्यं परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यं तत्पदवाच्यात्सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यात्भिन्नमिति यत्र
इतियदाप्रतीयते तदा तत्पदार्थस्य त्वंपदार्थविशिष्टभेदव्यावर्तकत्वात् विशेषणत्वं यदा तत्पदवाच्यं परस्य
र्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यं त्वंपदवाच्यात्किंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यात्भिन्नमिति तदा प्रतीयते तदा त्वंपदा
र्थस्य तत्पदार्थविशिष्टभेदव्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वं तत्पदार्थस्य विशेष्यत्वं तथा च तत्पदार्थो भेदस्तित त्वमसी

तितत्त्वंपदार्थस्यतत्पदार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकत्वेनविशेषणत्वंतत्पदार्थस्यविशेष्यत्वंतथाचत्वंतदसिमि
त्यत्वंपदार्थयोःपरस्परभेदव्यावर्तकत्वेनपरस्परंविशेषणविशेष्यभावइत्यर्थः केचित्तुभागत्यागलक्षणाभाव
संबंधस्वरूपंनिरूपयितुमाहुः लक्ष्यलक्षणासंबंधस्तुयथातत्रशब्दोयंशब्दयोस्तत्पदार्थयोर्वाविरुद्धं तत्का
लविशिष्टपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेनसहलक्ष्यलक्षणाभावःसोसावितिपादकंवाक्यंलक्षणावाक्यं
तत्तत्कालविशिष्टमविशिष्टवस्तुलक्ष्यंतत्भावसोदेवदत्तइत्यस्मिन्नेववाक्येसोयंपदार्थयोस्तदर्थयोर्वाविरु
२६ तत्कालदेशविशिष्टत्वंपरिहायतद्देशविरुद्धदेशेत्वाविशिष्टदेवदत्तपिंडेनसहदेवदत्तस्यविशिष्ट २६
देवदत्तवाक्यस्यलक्ष्यलक्षणाभावसंबंधइत्यर्थःउक्तमर्थंदार्ष्टांतिकेयोजयति तथात्रापिवाक्ये
तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वाविरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिवैशिष्ट्यत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागेनत
त्त्वंपदार्थांशलक्ष्याविरुद्धचैतन्येनसहतत्त्वंपदयोर्लक्ष्यलक्षणाभावः नन्वत्रतत्त्वमस्यादिवाक्यानांलक्ष्य
लक्षणभावसंबंधपुरस्कारेणाखंडार्थबोधकत्वमुक्तं तत्रअहंब्रह्मास्मीत्येवंवाक्यानांभागलक्षणायैवतत्त्व

धा१

बोधकत्वं प्रतिपाद्यते तत्त्वमस्यादिवाक्ये तुल्यतुल्या भागलक्षणेत्यादिविरोधमाशंक्य तत्ताभेदे
न वस्तु भेद इत्याह। इयमेव भागलक्षणोच्यते। तत्त्वमस्यादिवाक्यानां विरुद्धांशपरित्या-
गेनाविरुद्धांशे तात्पर्यमात्रबोधकत्वंमेव भागलक्षणोच्यत इत्यर्थः। ननु यथा नीलोत्पलमि-
त्यत्र नीलत्वविशिष्टनीलगुणस्य [illegible] उत्पलत्वविशिष्टोत्पलद्रव्यस्य वस्त्वैक्यमति-
 रिक्तं भूतकालादिगुणानां तद्व्यादिद्रव्याणां तद्व्यावर्तकत्वेन विशेषणविशेष्यभावनिरूपितत्वात्संस-
र्गस्य नीलगुणविशिष्टस्य वाक्यार्थत्वं तथैवापि तत्त्वमस्यादिवाक्ये तत्पदार्थस्य परो-
क्षत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदार्थस्य अपरो[illegible]क्षत्वादिविशि

पृ चैतन्यस्य वाच्यो ऽन्योन्यभेदव्यावर्तकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभूतसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वोपहितसंसर्गे
वासर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य किंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टेन सहैक्यं वा वाक्यार्थो न भवत्वित्याशयं स दृष्टान्तदार्ष्टा
न्तिकयोर्वैषम्यान्नैवमित्याह। यस्मिन्नित्यादिना अस्मिन्वाक्ये नीलमुत्पलमिति वाक्ये च
वाक्यार्थो न संगच्छत इत्यर्थः नीलोत्पलमिति वाक्यवत्संसर्गे विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपादकत्वकल्पने विरोधाभावं दर्श
यति तत्र तु नीलपदार्थनीलगुणस्य उत्पलपदार्थोत्पलद्रव्यस्य च योः पटादिव्यावर्तकतया ऽन्योन्यविशे
षणविशेष्यभावसंसर्गस्य अन्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य तदैक्यस्य वा वाक्यार्थत्वांगीकारे प्रमाणांत
रविरोधाभावात् तद्वाक्यार्थः संगच्छते नीलोत्पलपदार्थयोर्गुणगुणिनोर्विशेषणविशेष्यभावसंस
र्गस्य नीलगुणविशिष्टोत्पलयोरैक्यस्य वा वाक्यार्थत्वांगीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरविरोधाभावात्
वाक्यार्थः संगच्छत इति भावः। तत्त्वमसीति वाक्ये तु तत्त्वंपदार्थयोः सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टजीवचै

वे.टी.

२८ तत्पदस्य वा किंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदस्य वा तदुभयविशिष्टचैतन्यैकस्य वाक्यार्थत्वं गोच
रप्रत्यक्षादिप्रमाणानां तद्विरोधात् पूर्वस्माद्दृष्टान्ताद्वैषम्यं दर्शयति अत्र तु तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वम्
र्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य वान्योन्यभेदस्याव र्क्तुतवा विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतर
विशिष्टस्यान्यतरतादात्म्यस्य वा वाक्यार्थगोचरप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधान्न मुख्यार्थो न संगच्छते तदु
क्तं संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मत इति ननु तत्त्वम
स्यादिवाक्ये तावत् त्वंपदार्थैक्यरूपबोधे जहल्लक्षणया किमजहल्लक्षणया आहोस्विज्जहदजहल्लक्षणये
ति त्रिधा विकल्प्य आद्यं दूषयति अत्र तु अत्र तत्त्वमसीति वाक्ये जहल्लक्षणा न संगच्छते इत्यन्वयः
तदेव दर्शयितुं जहल्लक्षणायास्तावदुदाहरणमाह गंगायां घोषः प्रवसतीति वज्जहल्लक्षणा न संगच्छते। एम.
विरोधे तु मुख्यार्थस्य परित्यागे मुख्यार्थनान्तरीयके स्थित मुख्यार्थनामतेलहल्लक्षणेत्युक्त तद्वितवचनात्। २८

गंगायां घोषवत्सान्नासंभवात् गंगायां घोष इतिवाक्यस्य मुख्यार्थविरोधे सति मुख्यार्थपरित्यक्तलक्षणायाव
त्यात्तत्संबंधितीरे घोषावस्थानप्रतिपादनात् तत्र जहल्लक्षणांगीकारो युज्यत इत्याह। तत्र तु गंगाघोषयोराधा
राधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्याशेषतो विरुद्धत्वात्। वाच्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्संबंधिनीतीरलक्ष
णायाः युक्तत्वात् जहल्लक्षणा संगच्छते अत्राधाराधेयभावलक्षणस्य सर्वात्मना परित्यक्तत्वादित्यर्थः। तत्त्वमसीतिवा
क्ये प्राक्प्रतिज्ञाते जहल्लक्षणासंभवमाविष्करोति। अत्रेति परोक्षापरोक्षचैतन्यैकत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य
भागमात्रे विरोधात् तु शब्दः पूर्वस्माद्वैषम्यं दर्शयति द्योतयति तत्त्वमसीतिवाक्ये परोक्षापरोक्षचैतन्यैकत्व
लक्षणस्य वाक्यार्थविरोधात्। परोक्षत्वापरोक्षत्वप्रतिपाद्यत्वांशे विरोधेपि चैतन्यैकत्वविरोधाभावाद् गंगाघो
षादिवाक्यवत्सर्वात्मना मुख्यार्थपरित्यागासंभवात् जहल्लक्षणा न संभवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। भागांत
रमपि परित्यज्यान्यतल्लक्षणापायस्य युक्तत्वात् जहल्लक्षणा न संगच्छते विरोधयोः परोक्षापरोक्षत्वयो
रेकत्वाऽसंभवेन तत्परित्यागेपि चैतन्यभागस्य चैकत्वे विरोधाभावात् तत्त्यागो न युज्यत इत्यर्थः। ननु यथा गं

वे. टी.
२९ गायां घोषः प्रतिवसतीतिवाक्ये गंगापदं प्रवाहलक्षणं स्वार्थं परित्यज्य स्वसंबंधितीरपदार्थं लक्षयति तथातत्
त्वमसि वाक्ये तत्पदं स्वार्थं परोक्षत्वविशिष्टं परित्यज्य जीवचैतन्यं लक्षयतु. एवं त्वंपदमपि स्वार्थं किंचिज्ज्ञत्वादिवि
शिष्टं परित्यज्य ईश्वरचैतन्यं वा लक्षयतु तस्माज्जहल्लक्षणैव भवत्वित्याशंक्य निराकरोति न वगंगापदं स्वार्थप
यात लक्षयति तथा तत्पदं वा स्वार्थपरित्यागेन त्वंपदार्थं तत्पदार्थं वा लक्षयतु अतः कुतो जहल्लक्षणा न संभवतीत्ये
तद्वाक्यं निराकरणप्रकरणमेवाह तत्रेत्यादि तत्र तीरपदाश्रवणेन तदर्थाप्रतीतौ लक्षणया तत्प्रतीत्यपे
क्षायामपि तत्त्वंपदयोः श्रूयमाणत्वेन तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनरन्यतरपदेनान्यतरपदार्थप्रतीत्यपेक्षाभावात् श्रू
तवाक्यस्य मुख्यार्थविरोधे मुख्यार्थसंबंधप्रसूतपदार्थे लक्षणेति सर्वजनसिद्धं तत्राध गंगायां घोष इत्यत्र श्रुतवाक्यार्थ
स्य गंगाघोषयोराधाराधेयभावसंबंधस्य विरोधे सति श्रूयमाणं गंगापदमश्रुतं तीरपदार्थं लक्षयतीति यु
क्तं. गंगापदार्थस्य तीरपदार्थप्रतीतिसापेक्षत्वात् इह तु श्रूयमाणतत्त्वंपदयोर्मुख्यानपेक्षत्वात् तदर्थसर्वज्ञत्वाकिं २९
चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टप्रतीतौ सत्यामपि लक्षणया तत्पदेन त्वंपदार्थप्रतीत्यपेक्षाभावात् त्वंपदेन तत्पदार्थप्र

तीतत्वापेक्षाभावाच्च मुख्यार्थे संभवति लक्षणाया अप्रामाण्यत्वाज्जहल्लक्षणा न संभवतीत्यर्थः। द्वितीयपक्षं दूषयति अत्र शोणो धावतीतिवाक्यवदजहल्लक्षणापि न संभवति अत्र तत्त्वमसीति वाक्येऽपि अजहल्लक्षणा न संभवतीत्यत्र च यत् कुतः इत्यत आह तत्र शोणगुणगमनलक्षणस्य वाक्यार्थस्याविरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तदाश्रयाश्वादिलक्षणया तद्विरोधपरिहारसंभवादजहल्लक्षणा संभवति अत्र तु परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्संबन्धिनो यस्य कस्यचिदर्थस्य लक्षितत्वेऽपि तद्विरोधापरिहारासंभवादजहल्लक्षणापि न संभवत्येव तत्र शोणो धावतीत्यादिवाक्ये शोणगुणस्य गमनासंभवेन वाक्यस्य मुख्यार्थे विरोधसत्त्वे गुणमात्रांशस्य शोणपदस्यार्थापरित्यागेन तदाश्रयमश्वादिकं लक्षयतीति युक्तं। अत्र तु तत्त्वमस्यादिवाक्ये तत्त्वंपदार्थस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य मुख्यवाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तद्विशिष्टचैतन्यलक्षणार्थस्य लक्षितत्वेऽपि तद्विरोधपरिहाराभावादजहल्लक्षणा न संभवतीत्यर्थः। ननु तत्पदं स्वार्थविरुद्धपरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेन स्वाविरुद्धं चैतन्यांशमपरित्यागेन त्वंपदार्थं किंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टं जीवचैतन्यं लक्षयतु त्वंपदं वा स्वार्थविरुद्धापरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेनाविरुद्धं चैतन्यांशं परित्यागेन तत्पदार्थं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमीश्वरचैतन्यं लक्षयतु किं भागलक्षणाङ्गीकारेणेत्यत आह

वे.टी.

३० रिहरति न च तत्पदं त्वंपदं वा स्वार्थविशिष्टांशपरित्यागेनान्यांशं लक्षयति तं तत्पदार्थं त्वंपदार्थं वा लक्षयत्युक्तमतः कथं प्रकारान्तरे
णाभागलक्षणांगीकार इति वाच्यं एकेन पदेन स्वार्थांशपदार्थान्तरोभयलक्षणाया असंभवात् एकेन तत्पदेन त्वंपदेन वा स्वा
र्थांशपरित्यागेन पदार्थान्तरोभयलक्षणासंभवादित्यर्थः अजहल्लक्षणासंभवे हेतुं पदेन वा स्वार्थांशपरित्या
गेन पदार्थान्तरोभयलक्षणासंभवादित्यर्थः अजहल्लक्षणासंभवे हेतुं तमाहुः पदान्तरेण तदर्थप्रतीतौ लक्ष
णाया पुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च तत्पदेन त्वंपदेन वा तत्तदर्थप्रतीतौ सत्यां लक्षणया पुनरन्यतरस्यान्यतरस्यान्यतरप्र
तीत्यपेक्षाभावादित्यर्थः अतः परिशेषाद्भागत्यागलक्षणैवांगीकर्तव्येत्युपसंहरति तस्माद्यथा सोऽयं देवदत्त इति वा
क्यं तदर्थावगतत्कालैतत्कालविशिष्टदेवदत्तलक्षणस्य तात्पर्यविरोधाद्विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टांशं परित्य
ज्याविरुद्धदेवदत्तांशमात्रं लक्षयति तस्मादिति यस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्ये जहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणयोरसंभवस्त
स्मात् जहदजहल्लक्षणया विरुद्धांशं परित्यज्याविरुद्धांशं चैतन्यमात्रं लक्षयतीति योजना तत्र दृष्टान्तमाह यथेति
यथा सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये प्रागुक्तजहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणयोरसंभवेन तत्पदस्य तत्काले तद्देशादिविशिष्टस्यै
तत्कालैतद्देशादिविशिष्टस्य देवदत्तलक्षणावाच्यार्थस्यैकस्मिन्नंशे तत्कालविशिष्टभागे विरोधदर्शनात् ३०

तत्परित्यागेनाऽविरुद्धदेवदत्तपिंडमात्रं लक्षयतीमुक्तमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति तथा तत्त्वमसीति वाक्यं तदर्था
वापरोक्षत्वाऽपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य वाच्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिवि
श्री शिष्टांशं परित्यागेनाविरुद्धमखंडचैतन्यमात्रं लक्षयति तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभिमतपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यै
कत्वलक्षणमुख्यार्थं प्रतिपादयितुमसंभवादहं लक्षणयाविरुद्धपरोक्षत्वादिविशिष्टांशं परित्यागेना
विरुद्धमखंडचैतन्यमात्रं प्रतिपादकत्वं तस्य तात्पर्यं अखंडचैतन्यप्रतिपादकस्य तत्त्वमसीति वाक्यस्यार्थस्व
रूपं च मभिधायेदानीं प्रमेयवेदानुभववाक्यस्यार्थं वर्णयति तत्पतस्मादहमत्र पाधुनाहं ब्रह्मास्मीत्यनुभववा
क्यार्थो वर्ण्यते गुरुमुखात्तं वरुत्वमस्यादिवाक्यश्रवणादेहादाहंकारांतं तदुपदार्थसकलदृश्यसाक्षिलक्षण
प्रत्यगात्मनः शुद्धेन परमात्मना सह कैवल्यबोधानंतरं स्फुरत्येव धिकारिणोऽवस्थाः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य विद्वानं
देकरसमनुभवेन निदिध्यासनावस्थायामपि दिवसत्राहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थमनुसंधानेन स्वात्मानंदमनुभवतीत्यर्थः

वे॰ टी॰

३१ तत्प्रकारमेवाह एवमित्यादिना एवमाचार्येणाध्यारोपापवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा वाक्येनाखंडार्थे
अवबोधितेऽधिकारिणोऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानंदानंताद्वयं ब्रह्मास्मीत्यखंडाका
राकारिता चित्तवृत्तिरुदेति एवं संक्षेपेण वक्ष्यमाणप्रकारेणाधिकारिणश्चित्तवृत्तिरुदेतीति संबंधः उदे
त्याप्यमाह आचार्येणेति विषयेऽसंगे निष्कलंकचैतन्ये शास्त्रसंगम्यमानाऽविद्यपाहंकारादि सर्वेषां तन्मिथ्या
पदार्थमध्यारोप्य तदपवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा तत्त्वमसीति वाक्येन सजहदजहल्लक्षणयावि
रूढांशत्यागेनाऽखंडचैतन्ये ज्ञाते सतीत्यर्थः किंविषयिणी चित्तवृत्तिरुदेतीत्यपेक्षायामाह अहंनित्येति अहं
प्रत्यगात्मा परं ब्रह्मास्मीत्यन्वयः प्रपंचरूपानित्यत्वध्वंसाविकाररूपमिति नित्येति शुद्धपदेनाविद्यादिदोषर
हितत्वं बुद्धपदेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वेनाज्ञानादिकार्यं व्यावर्त्यते मुक्तपदेन सर्वोपाधिराहित्यं सत्यमित्यवि
नाशिस्वभावत्वं परमानंदपदेन वैषयिकमनुष्यानंदादिवत् सुखब्रह्मानंदपर्यंतानामाकर्मिकत्वेनक्षयि
ष्णुत्वेन वस्तुत्वाभावात्तेभ्योऽपि विलक्षणं निरतिशयानंदस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यते अनंतपदेन देशकालादिवस्तुपरिच्छेदराहित्ये ३१

नद्यतः कालतो वस्तुवस्तुश्चापरिच्छिन्नत्वं बोध्यते स्वरूपमिति नानात्वनिषेधेनैकत्वं बोध्यत इत्यर्थः ॥ ननु यथा दी
पप्रभाप्रकाशादित्यमंडलं न व्याप्नोति न च प्रयोजनमस्ति तथा नित्यशुद्धस्वप्रकाशमात्मानं तु रागि चित्तवृत्तिः कथं विष
यीकुर्यादिति किं प्रयोजनं त्याशंक्याह ॥ सा तु चित्प्रतिबिंबसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परं ब्रह्म विष
यीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाध्यते ॥ सा चित्तवृत्तिः न स्वरूपब्रह्मविषयिणी किं तु अज्ञानविशिष्टप्रत्यगभिन्नपरब्रह्म
विषयिणी सा च चैतन्यप्रतिबिंबसंवलिता सती चैतन्यगतमज्ञानं निवर्तयति तस्याश्चैतन्यावरकाज्ञाननि
वृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ नन्वपि करिणस्तत्वमस्यादिवाक्यश्रवणोत्पन्नाखंडचैतन्यवृत्त्यादिष्ठिताज्ञा
नवाश्रितोपि तत्कार्यस्य सकलचराचरप्रपंचजातस्य प्रत्यक्षतयावभासमानत्वान्न तावत्प्रयमद्वैतसिद्धिरित्या
शंक्याकारणाज्ञानमात्रेण तत्कार्यसकलप्रपंचनाशात् द्वैतासिद्धिरेतत्स्य दृष्टांतमाह तदा पटकारणतंतुदा
हे पटदाहवत् अखिलकारणे अज्ञाने बाधिते सति तत्कार्यस्याखिलस्य बाधितत्वात्तदंतर्भूताखंडा
कारण्याकारिता वृत्तिरपि बाधिता भवति ननु अज्ञाननाशेन तत्कार्यप्रपंचस्य नाशोऽस्तु तथाप्यखंडा
काराकारितवृत्तेः केन हेतुना हानिरित्याशंक्याह ॥ तदंतर्भूतेत्यादि अखंडाकारवृत्तेरप्यज्ञानकार्यांतर्भूतत्वात्तन्नि ॥

वे॰ टी॰
६२

वृत्तेर्वा द्वैतभ्रान्तिहानिरित्यर्थः ननु तथाप्यखंडाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यभासत्वात्कथमद्वैतसिद्धिरित्य
त्याशंक्याह तत्र प्रतिबिंबितं चैतन्यमपि यथा प्रदीपप्रभा आदित्यप्रभाऽवभासनाऽसामर्थ्यात्तयाभि
भूता भवति तथा स्वयंप्रकाशमानप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासनानर्हतया तेनाभिभूतं सत्स्वोपाधिभूताखंडा
वृत्तेर्बाधितत्वात् दर्पणाभावे मुखप्रत्यगभिन्नपरप्रतिबिंबस्य मुखमात्रत्ववत् प्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममात्रं भवतीति नि
तोतत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्याविद्यावभासनाऽसमर्थत्वात्तदुपाधिबाधे तत्प्रतिबिंबितचैतन्यमपि बिंबचैतन्यमात्रतयाऽव
शिष्यते दर्पणोपाधिविगमे तत्प्रतिबिंबितमुखाभासस्य बिंबभूतमुखमात्रतावद्यावदित्यर्थः अयंभा
वः शोधितत्वंपदार्थस्याधिकारिणस्तदभिहितं भिन्नगुरुशास्त्रादिभ्यस्तत्त्वमस्याद्युपदेशेनाहंनित्य
शुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्वयाखंडब्रह्मास्मीति वृत्तिर्जायते इद्रूपमसादपतितदाधिमवस्याभिव्यक्त ६२
प्रत्यगताखंडचैतन्यबलेन तत्त्वपारपीडिताज्ञाननाशो भवति तदानीं तत्कार्यस्य सर्वस्य नाशादभिव्यक्ति

रपि व्यक्तिरपि त्वयमेव कर्तकर्तृ जीवद्वारेण ... नितांगतिवउदरस्य दुःखजलशांघर्थपीत मद्यलेव तत्त्वं वच्च
नश्छाभपि तदानीं तत्कृताभासोपि सोपाधिभूतत्वादिति नाशात्माऽवभासमानाः समर्पितवादर्पणाविगमे तदु
पाधिकस्यस्याधिस्याधिष्ठरूपस्य त्वत्त्वदधिष्ठानमानो भवतीति विद्यां तत्रस्यापीति अतस्य स्वानुभवः जोपाश्च
मांतिपरमेमपि मोहजन्याः स्वमेंद्रजालस्मरूनीरसमपि विनाशुच्छन्त्यानकाले ज्ञानोत्पत्तिसमये इदं नस्य
रत्वंतिशुद्धप्रत्यवस्तु स्वाभिप्रमाणमतवितद्दीतो मतः पंनखलुपि एवम थापिमपतिम ध्येव पूर्व परंतरस्य
गत्नं मायोशास्त्रगरूवाक्यसमुत्पबोधभूतान्प्रभाविलसितेत कथंनजाते २ निरति शयसद्धाचिन्म
प्रकाशपरिस्फिर्तरूपथमिदमविवेककारणं तत्स्वप्रकाशबन्धनगतमुधुना तद्धिक्रियावाक्तिरी
परमपि मलबोधेऽन्दुपि तेहनज्ञाने ३ तदेतत्सर्वमनखिलविधापोपसंहरति प्रत्यगभिन्नेति ननुम
नसैवानुद्रष्टव्यं इत्यतत्वगपावदार्तृ ... दर्शिभिः बुद्ध्यालोकनसाध्येति सिद्धान्चस्तेनपत्तिमित
परिबुद्धिपोगद्भुपाश्रित्यमक्षिताः समतांभवत्योदिश्रुतिभ्योनि स्वरूपतो नायतो वावोनिवर्तते अप्राप्यमनः

वे टी.

११

सासह यन्मनसा न मनुते अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादपि अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां अना
श्रितो प्रमेयस्य यद्विज्ञातं त्वया विप्र यन्न विज्ञातमात्मना नाभ्याम न्यत्परं विद्धि यद्घतत्र इत्यादिश्रुति
स्मृतीनां च यथार्थे स्वार्थविरोधमाशंक्य परिहरति एवं लक्षितस्सैवानुष्ठेयत्वे यन्मनसा न मनुत इत्यनयोर्विरोधः
एवमुक्तप्रकारेण ज्ञातस्य स्वाश्रितव्याप्यत्वांगीकारेण फलव्याप्यत्वे प्रतिषिध्यते इत्यर्थः तदेवाह वृत्तिव्या
प्यत्वांगीकारेण फलव्याप्यत्वप्रतिषेधप्रतिपादनात् अंतःकरणवृत्तिजावरणाभिभवत्वार्थमज्ञानावच्छिन्नचैत
न्यं व्याप्नोतीत्येतद्व्याप्यत्वं मनीक्रियते आवरणभंगानंतरं स्वप्रकाशमानं फलचैतन्यमित्युच्यते। तस्मि
न् फलचैतन्यस्याभिव्यक्तत्वं केचिदिच्छंति तन्न्याय्यमिति आवरणभंगरूपप्रयोजनस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावादित्यर्थः अस्मि
न्नर्थे श्लोकं तथांतरं संवादयति तदुक्तम्। फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितं ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिर
पेक्षितेति। कल्पितविशिष्टचैतन्याभासस्यापि फलचैतन्यप्रकाशकत्वं नेत्यनतापि संभवमाह स्वयंप्रकाश
मानत्वान्नाभास उपयुज्यत इति तत्पदार्थाकारितया विनेयस्तद्विशिष्योस्ति इदानीं त्वंपदार्थविषयक

ब्रह्मांगानंतरं स्वयंप्रकाशमानं फलचैतन्य

चित्तवृत्ते ब्रह्माकारत्वेपि विक्षेपावैलक्षण्यं दर्शयितुमाह जडपदार्थेति अहं ब्रह्मास्मीत्यज्ञानावच्छिन्नब्रह्माकारवृत्तिस्तदावरण
मज्ञानमात्रं निवर्त्तयति ब्रह्मणस्तु स्वप्रकाशरूपत्वात् स्वयमेव प्रकाशते न तु वृत्तिप्रतिबिंबितचिदाभासेन तस्य प्रकाश्यत्वं तदन्त
तस्यासामर्थ्यात् अयं घट इति घटाकाराकारितचित्तवृत्तिस्तु घटावच्छिन्नचैतन्याऽवरकाज्ञानं निवर्त्य स्वगतप्रतिबिंबित
चिदाभासेन जडं घटमपि प्रकाशयति अतस्तयोर्विशेषोऽस्तीत्यर्थः एतदेव प्रपंचयितुं प्रतिजानीते तत्राहि अयं घट इति
घटाकाराकारितेन वृत्तिरज्ञातं घटं विषयीकृत्य तद्गताज्ञाननिरसनपुरःसरं स्वगतचिदाभासेन जडं घटं ~~[illegible]~~
र्थविषयिणोर्विशेषमभिनीय दर्शयति अयमिति दृशि लंबध्वान्तप्रकृतघटस्याज्ञातत्वादज्ञातं घटं विषयीकृत्य प्रवृत्ता
चित्तवृत्तिर्घटगताज्ञानं दूरीकुर्वाणा घटमपि भासयतीत्यर्थः अस्मिन्नर्थे वृद्धसम्मतिमाह तदुक्तं बुद्धितत्स्था
चिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटं तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् बुद्धिस्तत्स्थो बुद्धौ प्रतिबिंबितचिदाभासश्च बुद्धि
तत्स्थचिदाभासो द्वावेतौ बुद्धिचिदाभासौ घटं व्याप्नुतः तत्र तयोर्मध्ये धिया वृत्त्या घटाज्ञानं नश्यति चिदाभासेन तु
घटः स्फुरेदित्यर्थः अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह यथा दीपप्रभामण्डलमन्धकारगतं घटादिकं विषयीकृत्य तद्ग
तोऽन्धकारनिरसनपुरःसरं स्वकीयप्रभया तदवभासयतीति यथाऽन्धकारावस्थितघटादिकं विषयीकृत्य प्रवर्तमानं

दीपप्रभामंडलघटावरकांधकारनिरसिद्वारस्वप्रभयाघटादिकंप्रकाशयतितद्वदित्यर्थः स्यात
संघज्ञानेनप्रतिपादितस्यब्रह्मणोऽत्रपरमात्मानंदाखंडचैतन्यस्यसाक्षात्कारलद्वाराखंडाकारा
त्रैःररवात्वहिपादपिवृत्तसाधनभूतश्रवणादेरवश्यानुष्ठेयत्वे तेषांलक्षणानिक्रमेणादर्शयति
एवंभूत्पादिनाऽद्वैतेवस्तुभासतस्त्वपेतेतात् एवंभूतस्वस्वरूपचैतन्यसाक्षात्कारपर्यंतेश्रवणमनन
निदिध्यासनसमाध्यनुष्ठानस्यापेक्षितत्वात्तेऽपिप्रदर्श्यंते श्रवणंनाम षड्विधलिंगैरशेषवेदांताना
मद्वितीयवस्तुनितात्पर्यावधारणं लिंगानितूपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यानिप्रकरणं
प्रतिपाद्यस्यार्थस्यतदाद्यंतयोरूपपादनमुपक्रमोपसंहारौ यथाछांदोग्येषष्ठाध्यायेप्रकरणप्रतिपाद्य
स्यार्थस्यतदाद्यंतयोरूपपादनमुपसंहारौ यथाछांदोग्येषष्ठाध्यायेप्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तु
नःएकमेवाद्वितीयमित्यादौ एतदात्म्यमिदंसर्वमित्यंतेनचप्रतिपादनं प्रकरणप्रतिपाद्यस्यतन्मध्येपौनःपुन्ये
नप्रतिपादनमभ्यासः यथातत्रैवाऽद्वितीयवस्तुनिमध्येतत्त्वमसीतिनवकृत्वःप्रतिपादनं प्रकरणप्रति

पाद्यस्यो[illegible]द्वितीयवस्तुनः प्रमाणांतराविषयीकरणं अपूर्वता यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानांतराविषयीकर
णं प्रतिपाद्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं यथा तत्राचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यान्नविमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं श्रूयते प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र प्रशंसनमर्थ
वादः यथा तत्रैवोत तमादेशमप्राक्षीः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं तमविज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनं प्रकर
णप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्तिः तत्र यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वा
चारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादावद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारंभणमात्रत्वे युक्तिः
श्रूयते मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदांतानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिंतनं विजातीयदेहादिप्रत्ययर
हिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनं समाधिर्द्विविधः सविकल्पको निर्विकल्पश्चेति तत्र
सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरव
स्थानं तदा मृन्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवद्द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते एवंभूतस्योक्तश्रुतियुक्तात

वे. टी.
२५

अद्वैते निरस्तसमस्तोपाधिकप्रत्यगभिन्नपरमानंदचिद्रूपस्य साक्षात्कारपर्यंतं श्रवणादीन्यनुष्ठेयानीति प्रतिज्ञा
नीते श्रवणादयोपीत्यर्थः तत्र श्रवणस्य लक्षणमाह षड्विधेति लीनमर्थं गमयतीति लिंगं शब्दस्य व्युत्पत्तेश्च
लाभे कल्पनि आयके रूपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिंगैः सर्वेषां वेदांतवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्च
यः श्रवणमित्यर्थः तानि च लिंगानि क्रमेणोदाहरति उपक्रमोपसंहारा एवमभ्यासोऽपूर्वताफलं अपचेति एक
मेवाद्वितीयमित्युपक्रमस्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहरणविपर्यः अभ्यासस्य लक्षणमाह
पुनःपुन्येति अत्रापि श्रुतिमुदाहरति पयेति अपूर्वत्वस्य लक्षणमाह प्रमाणांतरेति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा
मीत्यादिश्रुतिभिरुपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणोऽपूर्वत्वमित्यर्थः अपवाद्ब्रह्मणस्वप्रकाशत्वेन कार्य
व्यहारेस्वातिरिक्तप्रमाणानपेक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपूर्वत्वमित्यर्थः क्रमप्राप्तस्य फलस्य लक्षणमाह फलं त्विति अ
चात्तरूपमुपाहरणमाह आचार्यवानित्यादि श्रवणादिसाधनानां ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानंप्रयोजनं ब्रह्मज्ञा
नस्यात्तत्प्राप्तिफलं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदितिश्रुतेरित्यर्थः मां च अत्रापिश्रुतिमाह उ एम
थं च तल्लिंगस्यार्थवादस्य लक्षणमाह प्रसंशनमिति प्रकरणप्रतिपाद्याद्वितीयब्रह्मस्वरूपस्तावकवाक्य २५

नार्थवादइत्यर्थः अत्रापिश्रुतिमाह उततमादेशमित्यादि येनश्रुतंश्रुतंभवतीतियेनस्वकल्पप्रपंचाधिष्ठा
नब्रह्मस्वरूपमश्रवणेनाऽश्रुतंपंचज्ञातंभवतियेनब्रह्मज्ञानेनाऽज्ञातंसर्वजगत्ज्ञातंभवतियेनब्रह्मसाक्षा
त्कारेणाऽसाक्षात्कृतवस्तात्कृसंभवति ब्रह्मणः सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयत्वादित्यर्थः अवशिष्ठापा
उपपत्तेर्लक्षणमाह युक्तिरितिययेति मृद्विकारेषुविकारनामधेययोर्वाचारंभणमात्रत्वेन यथामृत्त्वेनैवाव
शिष्यतेनान्यत् तथाशिष्टप्रपंचस्यापि रिनक्षेसमष्ट्यात्मकविकारनामधेययोर्वाचारंभण
त्वात्स्विन्मात्रमेवावशिष्यतेरज्जुविवर्तस्यसर्पस्यरज्जुमात्रत्वावदित्यर्थः श्रवणनिरूपणानेतरंतु
तरोगस्यमननस्यलक्षणमाह मननंत्विति श्रुताद्वयलिंगतात्पर्यपूर्वकश्रुतस्याऽद्वितीयब्रह्मणोवे
दान्ताविरोधिनीयाकाचिद्युक्तिभिनैरंतर्पर्योगानुचिंतनंमननमित्यर्थः निदिध्यासनलक्षणमाह विजाती
यदेहादिबुद्धंतजडपदार्थनिराकरणेनसजातीयाऽद्वितीयब्रह्मवस्तुविषयकप्रत्ययप्रवाहीकरणंनिदिध्या
सनमित्यर्थः ध्यानांनिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावेसतिचित्तस्यैकाग्रतापरिणामःसमाधिःसवद्वि

विधइत्याह सविकल्पक इति निर्विकल्पकश्च तस्य लक्षणमाह तत्रेति तत्र तयोः सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्म
ध्ये सविकल्पको द्विविधः अहं ब्रह्मास्मीति शब्दानुविद्धतयाद्वितीये वस्तुनि चित्तवृत्तेरवस्थानमित्येकः द्विती
यस्तु मुख्यत्वात् वक्ष्यमाहं ब्रह्मास्मीति शब्दाननुविद्धतयाद्वितीयवस्तुन्यविच्छेदेन चित्तवृत्तेरवस्थानमित्यर्थः
ननु भक्षितेपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेनोक्तसविकल्पकसमाधौ सकलभेदनिराकरणाप
प्रवर्तनात्तेषां रप्रियज्ञात्रादिविषयत्वेन नाद्वैतवस्तुभानं तत्रेत्याशंक्योत्तरमाह तदेति तदा सविकल्प
कसमाधौ मृन्मयकाले ज्ञात्रादिभेदप्रतिभानेप्यद्वैतवस्तुभासत एव सुवर्णमयकुण्डलादिभानेपि स्वा
पि वाचारंभणमात्रत्वाद्द्वैतमेव वस्तु भासत इत्यर्थः ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति तदाकृत्याभिदं सर्व
मित्या श्रुत्वर्णभानवत् मृन्मयगजादिभाने मृद्भानवद्गजादिभिभानस्य वाचारंभणमात्रत्वेन तद्
त्रादिभान इत्युक्तिः तत्सर्वं सहमिति ... साक्षात्कारकं सर्वं जगत्स्वाभिन्नं सच्चिदानन्दब्रह्मत्वेनानु ३६
भूयमानमस्यात्स्वदेहादप्रपञ्चमाने यद्वैतं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु भासत एवेत्यर्थः तदुक्तं संक्षेपता
गा

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति मूलकारेणास्मिन्नर्थे ग्रंथांतं संवदं दर्शयति तदुक्तं ईशिस्वरू
पं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरं अलोपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तमिति
यत्परं ब्रह्म तदेवाहमस्मीत्यर्थः किं तदित्याह ईशिस्वरूपमिति ईशिरीशितृत्वस्वरूपं यस्य तत्तथा तस्य प
रमात्मस्वरूपं स्य तद् ईशिस्वरूपं स-- ई साक्षिस्वरूपमित्यर्थः तदुक्तं भगवता उपद्रष्टा ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~-नुमंता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन् पुरुषः पर इति पुनः
किंरूपं तत् गगनोपमं गगनं उपमा दृष्टांतो यस्य तत् गगनोपमं गगनेन तुल्यं निर्लेपमव्ययमित्यर्थः
तथा च भगवद्वचनं यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा
नोपलिप्यते इति पुनः गगनोपमं गगनं देवमूर्तिस्वरूपमित्यर्थः आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः पुनः

व

वे. टी

२७ एवंभूतंसकलैकदेवविभातं सर्वदाएकस्वरूपेणाभासमानंचबुद्धिप्रकाशवन्नवृद्धिक्षयपरिणामि
त्यर्थः पुनः किंरूपं अजं जन्मरहितं एकं निरस्तसर्वोपाधिभेदं असंगं विनाशधर्मराहित्येन स्व
स्वरूप

३९

मित्यर्थः तथा च भगवानाह। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यत इति। ७ निर्लेपकं
असंगत्वादविद्यादिदोषरहितमित्यर्थः असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः॥ सर्वत्र ब्रह्मादिस्था
वरांतेषु गतं व्याप्तं अद्वयं सजातीयस्वगतभेदशून्यत्वेन द्वितीयरहितं सततं विमुक्तमि
ति सर्वदा कार्यकारणात्मकसर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वेन सततैकरूपमित्यर्थः तथा च भा
गवते। बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत इति॥ तथा एतादृशं निश्चयति प्रायातं स्वपरं
ब्रह्म तदेवाहमिति भावयतो निषेधप्रतियोगित्वेन तत्तदुपाधिभावनात्तत्तद्युक्तभेदभा लात् ८
नेऽप्यद्वैतं भासत एवेत्यर्थः निर्विकल्पात्मकसमाधिस्वरूपमाह। निर्विकल्पस्तु ज्ञानादि
लयापेक्षया एकया अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितया वृत्तेरतितरामेकीभावेना
वस्थानं। तदा जलाकाराकारितलवणानवभासेन तन्मात्रावभासवत् अद्वितीय

राम०
३८
वृत्त्याकाराकारितचित्तवृत्त्येनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमवभासते॥ ततश्चास्यसुषु
प्त्याभेदशंका न भवति उभयत्र वृत्त्यभानत्वानवभाने समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमा
त्रेणानयोर्भेदोपपत्तेः॥ अयं च द्विविधिः चिरकालाभ्यस्तपटुतरसविकल्पकसमा
ध्यनुभवजनितसंस्कारस्फूर्तया श्चित्तवृत्तेर्ज्ञात्रादित्रिपुटीलयपूर्वकमद्वैते
वस्तुन्येकत्वेनावस्थानात्मकः प्रथमः एतन्निर्विकल्पकसमाध्यभ्यास
पाटवेन लुप्तसंस्कारतया ज्ञात्रादित्रिपुटीलयपूर्वकमखंडाकाराकारितायाश्चि
त्तवृत्तेर्विनापि स्वस्फूर्तिवत्त्वेन चिदानंदात्मनाऽवस्थानात्मको द्वितीयः तत्र
द्वितीयं पक्षमभिप्रेत्याह॥ ज्ञातृज्ञानादीति॥ नन्वेवं समाधिसुषुप्त्योर्विक्षेपा
भावेन वृत्त्यभानादभेदमाशंक्य परिहरति तं तच्चेति तत्र युक्तिमाह॥ उभयत्रेति ३८

समाधिसुखस्योरित्यर्थः॥ तस्यैवेति। समाधावलायमानवृत्तिसंस्कारवान् सुषुप्तोवत्स
भासंवाद्वतयोपपद्यतेरित्यर्थः। उक्तसमाधेः साधनापेक्षायामाह॥ अष्टस्येति॥ अष्टां
गानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः तानिचसाधनानिक्र
मेणोद्दिशति॥ यमेति। यमाद्यंगानि समाधेरंतरंगसाधनानीत्यर्थः पृथग्यमस्वलक्ष
णमाह। तत्राहिंसासमास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहाः यमानाह। शौचसंतोषतपःस्वाध्या
येश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ शौचादयः पंचनियमा इत्यर्थः आसनंलक्षयति। करचरणा
दिसंस्थानविशेषलक्षणं नियतस्वस्तिकादीन्यासनानि। प्राणायाममलक्षणमाह। पू
रकरेचककुंभकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः। इडयापूरयेद्वायुं मुंचेद्द
क्षिणया निरंतरं यावत्स्वासं समासीनः कुंभयेत्तं सुषुम्णया १ तदायोगाय प्रासनेनुपवि

वे०टी०

इय योगमभ्यस्य जितदा गुल्फाभ्यां गुदमूलं निष्पीड्य खेचरी मुद्रा सहायेन प्राणधारणया
सुषुम्णामार्गेण मूलाधारात्कुंडली मुत्थाप्य स्वाधिष्ठानमणि पूरकानाहतवि
३८ शुद्ध निर्वाणाख्य षट्चक्र भेदक्रमेण सहस्रदलकमलकर्णिकायां विद्यमानपरमा
त्मना सह संयोज्य तत्रैव चिरं नितरां पवदच्चलनं कृत्वा स्वोत्थानंदरसं पिबन्नास्ते तत्प्रा
णायामफलं सर्वसिद्धिविधः अगर्भः सगर्भश्चेति। मुंचेद्दक्षिणया वायुं मात्राक्षिनयनम
व्यधीः पूरयेद्वामया तद्वत्कुंभयेच्च सुषुम्णया यावच्छ्वासं जितश्वासो भवेन्मासात्रिभिर्दृ ३८
ढ इति॥ प्रणवोच्चारणेन सहत्येन उक्तरेचक पूरक कुंभक क्रमेण प्राणनिरोधो गर्भप्रा
णायामः रेचयेत्षोडशैनैव द्विगुणेन च पूरयेत् कुंभयेच्च चतुःषष्ट्या प्रणवार्थमनु
स्मरन्निति वचनात्॥ षोडश प्रणवं मनसा जपन् दक्षिणया वायुं विरेचयेत् द्वात्रिंशत्सं

राम०

ख्याकं पूरणं वं मनसा समुच्चरन् तामयावायुमापूर्य चतुःषष्टिसंख्याकपूरणं च मनसा जपन्नन्त
र्दर्थं च अकार उकार मकारार्धमात्रात्मकं सार्धत्रिवलयाकारं कुंडलीरूपं चिदानंदकंदत्वमू
लादिब्रह्मरंध्रांतमनुसंदधन् सुषुम्णया चिंतमर्पितदेकपूरणं कुर्वन् यावच्छक्यं संकु
भयेत् तदुक्तमाचार्यैः षोडशात द्विगुणं च चतुःषष्टिमात्राणि च तानि क्रमशः॥ रेचककुं
भकभेदैस्त्रिविधः प्रभंजनायामः॥ इति प्राणायामप्रकारः॥ क्रमप्राप्तं प्रत्याहारं लक्षयति।
इंद्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः॥ श्रोत्रादीनामिंद्रियाणां स्वस्वविषये
भ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् याधाणो परिप्रयुक्तशरसंघातवत्प्रत्याहृत्य वर्तनं प्रत्याहा
र इत्यर्थः ननु इंद्रियाणामंतःस्वस्वविषयेभ्यो निवर्तनं प्रत्याहार इत्युक्तं तदसंभवि श
ब्दादिविषयाणां सुखसाधनत्वेन वैषयिकसुखव्यतिरिक्तनित्यनिरतिशयानंदसद्भा

१

वे०टि०

४० वेक्षमाणाभावात्॥ कैरप्यगार्हस्थ्यमनभोगस्थैस्वरेणप्रकारेणापित्यक्तुमशक्यत्वाभदिति
वैतृन्नमूढैः कर्मजडैः विषयलंपटैस्त्यक्तुमशक्यत्वेपिप्रवृत्तांतःकरणेनसंसारविध
कत्वनिदर्शनात् विषयदोषदर्शनेनतृष्णाकृत्यशब्दादिविषयप्रपंचेनपुरुषोत्तमे
नपुराप्रवत्त्यक्तुंशक्यत्वात्॥ अन्यथासंन्यासएवलुप्येत॥ तस्मान्न्यासमेतेषां
तपसामतिरिक्तमाहुः॥ एतमेववलोकमीप्संतः प्रव्राजिनप्रव्रजंति एतत्सर्वंमं
स्वाकृत्यमत्परित्यज्यात्मानमकिंचित्॥ त्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः ब्रह्मचर्यादेवप्र
व्रजेद्गृहाद्वाविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्कृताद्वासर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज
संसारमेवनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षयाप्रव्रजत्यकृतोद्वाहःपरंवैराग्यमाश्रितःप्र ४०
त्यग्विधिदिक्षासिद्धेः वेदांतवचनादयःव्रतावास्थेनुतत्यागादसंततीतिश्रुतेर्वलात् ३ रम०

ह्म २
त्यादिस्मृतिभिस्तथा आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा
मुपजीवंति एषोऽस्य परम आनंदः आत्मैवानंदः यदेष आकाश आनंदो न स्यात् आनंदाध्ये
वरववित्त्यादिश्रुतिभिश्च नित्यात्मसुखप्रतिपादितत्वात् स्रक्चंदनादिवैषयिकसुखव्यतिरिक्त
निरतिशयानंदसम्बादेव प्रमाणभावादित्येतदपि निरस्तं बोधव्यं संप्रति धारणां लक्षय
यति ॥ अद्वितीयवस्तुन्यंतरिंद्रियाणां धारणं धारणा ॥ सर्वेषां बुद्धिसाक्षितया विद्यमाने
वस्तुनि विनिक्षेपणं धारणेत्यर्थः ॥ धारणायाः अभ्यासेन चित्तस्थैर्याभावादद्वितीयवस्तु
नि विच्छिद्य विच्छिद्य चित्तवृत्तिप्रवाहीकरणं ध्यानमित्याह ॥ तत्राद्वितीयवस्तुनि वि २
च्छिद्य विच्छिद्य द्रियावृत्तिप्रवाहो ध्यानं ॥ समाधिरुक्त एव सविकल्पकात्मकः स्मर्तव्य इत्याह ॥ स
माधिस्तु उक्तः सविकल्पक एव ॥ उक्तप्रमाणाव्यष्टांगसहितनिर्विकल्पकसमाधेर्निर्विघ्नानु

ध्यानसिध्यर्थं विघ्नज्ञानव्यतिरेकेण विघ्ननिवारणस्य कर्तुमशक्यत्वादस्य चतुरो।
४१ विघ्नान्प्रदर्शयति। एवमस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वाद
लक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः संभवन्ति॥ तत्राद्यं विघ्नं लक्षयति। लयस्तावदिति। लयस्तावद
तत्लयो हि द्विधः चिरकालं उक्ताष्टांगसहितनिर्विकल्पसमाध्यभ्यासपाटवेनाति ४१
प्रलोकतत्वद्विप्रजत्वविंदुवत्तैलरहितदीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्नेपरमानन्दे चि
त्तवृत्तेर्लयः प्रथमः॥ द्वितीयस्तु मूर्छावस्थाचत् अखण्डस्येन चित्तवृत्ते नाद्यभ्यास्वादि
विषयमहानादरे सति प्रत्यगभिस्वरूपानवभासनाद्वृत्तेस्त स्वीभावलक्षणनिद्रा
रूपः॥ तत्राद्यं मंगीकृत्य द्वितीयस्य विघ्नत्वेन तत्स्यागाय तत्स्वरूपमाह॥ अखण्डवस्त्व
नवलंबनेन चित्तवृत्तेरन्यावलंबनं विक्षेपः॥ अखण्डवस्तु ग्रहणायां तर्मुखतयाप्रव राम०

त्तमानायाश्चित्तवृत्तेश्चिदवलंबनेनत्रस्तपक्षिवत्पुनर्बाह्यविषयग्रहणायप्रवृत्ति
र्विक्षेपकृत्यर्थः तत्तो विघ्नमाह ॥ तन्यविक्षेपाभावेपिचित्तवृत्तेः रागादिवासनयास्त
ब्धीभावादखंडवस्त्वनवलंबनंकषायः ॥ स्त्रिविधाबाह्याभ्यंतरावासनामात्र
रूपाश्चेति बाह्याः पुत्रादिविषयाभ्यंतरामनोराज्यादयाः संस्काररूपावासना
मयाः तत्रानेकजन्माभ्यस्तबाह्याभ्यंतररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः कलुषी
कृतंचित्तंकथंचित्श्रवणादिसाधनेनांतर्मुखमपिचैतन्यग्रहणसामर्थ्याभा
न्मध्यएवस्तब्धीभवति । यथाराजदर्शनायस्वगृहान्निर्गत्यराजमंदिरंप्रविष्टस्यक
श्चित्पुरुषस्यद्वारपालेननिरोधेनस्तब्धीभावः ॥ तथापरित्यक्तबाह्यविषयस्याखं
डवस्तुग्रहणायप्रवृत्तस्योद्बुद्धरागादिसंस्कारैस्तब्धीभावादखंडवस्त्वग्रहणं

४२ कषाय इत्यर्थः॥ चतुर्थं विघ्नमाह॥ अखंडवस्त्वनवलंबनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पका
नंदास्वादनं रसास्वादः॥ उक्तलक्षणसविकल्पसमाध्योर्मध्ये द्वितीयोयः शब्दान
नुविद्धस्त्रिपुटीविशिष्टस्तस्मिन्नप्यानंदो वाह्यशब्दादिविषयप्रपंचभारत्यागप्र
युक्तो न तु नैतन्यप्रयुक्तो॥ यथा निधिग्रहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरिपालकभूत ४२
प्रेतापावृत्तस्य निधिस्संभावेपि भूताद्यनिष्टनिवृत्तिमात्रेणकोपि महानानंदो भव
ति॥ तथा सविकल्पकसमाधावखंडवस्त्वनवलंबनेन नित्यानंदरसास्वा
दनाभावेपि अनिष्टवाह्यप्रपंचनिवृत्तिजन्यानंदं सविकल्पकरूपं ब्रह्मानंद
भ्रमेणास्वादयति॥ तद्रसास्वादनमित्यर्थः॥ लक्षणांतरमाह॥ समाध्यारंभस
मये सविकल्पकानंदास्वादनं वा॥ निर्विकल्पसमाध्यारंभकाले ऽनुभूयमानसविकल्प

कानंदत्यागाऽसद्धिस्तुतयापुनस्तस्यैवास्वादनेरस्वादनंरसास्वादइत्यर्थःप्रोक्तविघ्नचतुष्टयनि
वृत्तेफलमाह॥अनेनविधचतुष्टयेनविरहितंचि।त्तंनिर्वातदीपवदचलंसदखंडचैतन्य
मात्रंभवतिएतेयदातदानिर्विकल्पकंसमाधिरुच्यते॥लयादिविघ्नाभावसहितंचित्तं
यदानिर्वातदीपवदचलमखंडचैतन्यमात्रमवतिष्ठतेतदानिर्विकल्पकसमाधिरुच्यत
इत्यर्थः॥लयादिविघ्नसद्भावेतन्निवृत्तिप्रकारेणचवृद्धसंमतिमाह॥तदुक्तं॥लयेसंबोध
येच्चित्तंविक्षिप्तंशमयेत्पुनःसकषायंविजानीयात्समंप्राप्तंनचालयेत् १ नास्वादये
द्तत्रनिःसंगप्रज्ञयाभवेदिति॥पूर्वोक्तनिद्रालक्षणेलयेजातेसतिचित्तंनिवृत्त्यर्थंचित्त
संबोधयेत्।चित्तगतजाड्यादिपरित्यागेनचित्तमुद्बोधयेत्॥उक्तविक्षेपयुक्तंचित्तंयदा

वे०टी०

५२ भवति तदा विषयवैराग्यादिना चित्तं समयेत् । वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखं कुर्यात् उक्त
रागादिकपापसंक्लिष्टं चित्तं यदा भवेत्तदा विजानीयात् ॥ इयं रागादिवासनावस्त्वविष
यप्रापिका न त्वखंडवस्तुप्रापिका अतो नेयं समीचीनेति विवि ध्य प्रत्यक्प्रवणवासनाबाः
सकासा[illegible]दियं निकृष्टा ऽ तत्याज्यायमिषिति विजानीयादित्यर्थः यदा सम्यग्वस्तुन्यप्राप्तं ४१
प्तंचित्तं भवति तदा तच्चित्तं कषायसंक्लिष्टं विजानीयात् तच्चित्तं यावता कालेन तद्रागादिवा
सनाक्षयसंक्लिष्टं भवति तत्कालं तच्चित्तं स्वस्थानान्न चालयेत् न कंपयेत् ॥ वासनाक्ष
यानंतरं चित्तं स्वतः एव प्रत्यक्प्रवणं भवतीत्यर्थः ॥ नास्वादयेदिति पूर्वोक्तसविकल्प
रखदुःखादिसंगादिरहितः ॥ अतः प्रज्ञयात्युक्तो भवेन्नि युक्तिक्तिमाह । निःसंगइति ॥

राम०

यनो निःसंगो वैषयिकसुखदुःखादिसंगादिरहितो स्यात् प्रज्ञो भवेदित्यर्थः तदुक्तं भग
वता ॥ प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्र
ज्ञस्तदोच्यते इति ॥ तस्माद्धन्यादिविघ्नाभावविशिष्टचित्तस्य चिन्मात्रतयाऽवस्थानं निर्वि
कल्पकसमाधिरित्यर्थः तत्र भगवान्नाह ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृतेति
अथ निर्विकल्पकसमाधौ स्वरूपदिष्टमाचर्गे यथामति किंचिद्विचार्यते ॥ पंचभूमि
कोयं तस्य भूमिकात्रयपरित्यागेनाउँ वशिष्टभूमिकाद्वयं समाधिरित्युच्यते कास्ताः
पंचभूमिकाः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धं चेति पंच चित्तभूमिकाः तत्रासुरना
लोकसर्पलोकसर्वलोकशास्त्रेष्वटवासु वर्त्तमानं क्षिप्तमित्युच्यते निद्रातंद्रायादि
ग्रस्तं चित्तं मूढमित्युच्यते कदाचित्तु ध्यानयुक्तं बहिर्गमनशीलमप्युक्तक्षिप्ता
द्विशिष्टं तया विक्षिप्तचित्तमित्युच्यते ॥ तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिसंकैव नास्ति। विक्षि

४४ प्रेतु चेतसाक्षेपांतर्गततया दग्धनांतर्गतबीजवच्चितस्य सघ एव विनाशगन्तव्यपिन समाधि
ऽएकाग्रतां पतंजलिः सूत्रयति। शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति॥
अस्यार्थः शांतोतिज्ञ उदितो वर्त्तमानः प्रत्ययश्चित्तवृत्तिः अतीतप्रत्ययोयं पदार्थं परिग
ह्णाति [redacted] उक्तापितमेव वेद्धह्णीयात्॥ तदा तावुभौ तुल्यार्थप्रत्ययौ भवतः॥ तादृश एव चि
त्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं समाधिं सूत्रयति॥ सर्वार्थतैका
ग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य परिणामः समाधिरिति। रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वा ४४
र्थान्परिगृह्णाति। तस्य रजोगुणे निरोधाय क्रियमाणे न प्रत्ययविशेषेण दिने दिने यो
गिनः सर्वार्थता क्षीयते॥ एकाग्रता चोदति तावोद तितादृशश्चित्तस्य परिणामः समाधि
रित्यर्थः अस्य समाधेरष्टांगानि तु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराः पंच वहिरंगानि हिं
सादिभ्यो निषिद्धेभ्यो योगिनं कर्मभ्यो यमयंति निवर्त्तयंतीत्यहिंसादयो यमाः जन्मदेतुकृ

ऽधर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतौ निःकामधर्मे नियमयंतीश्वरं यंति। तिष्ठोच्चादयो नियमा यम
नियमयोरनुष्ठानं बैत्नक्षणप स्मर्यते॥ यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः॥ नि
यमान्यतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजतीति॥ बुध्वा यमनियमौ समक्ष्य यमव
र्तनेषु यत्नेषु बुद्धिमनुसंदधीत। आसनप्राणायामप्रत्याहाराः व्याख्याताः॥ धारणा
ध्यानसमाधित्रयं मनोविषयत्वात्संप्रज्ञातसमाधेरंतरंगं यमादिकं तु बहिरंगं।
तथा च केनापि पुरुषेण अंतरंगे प्रथमं यत्नः सति बहिरंगेनाभ्यायु भायनाति
प्रयासः कर्त्तव्यः॥ यद्यपि पतंजलिना भौतिकभूततन्मात्रेंद्रियाऽहंकारविषयाः
संप्रज्ञातसमाधयोर्विधा प्रपंचिताः तथापि तेषामंतर्ध्यानाऽकाशगमनादिसि
द्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्तत्रादरः क्रियते॥ तथा चो
क्तं वशिष्टरामयोः संवादे॥ श्रीराम उवाच॥ जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्म
विदां वराः। शक्तयो नेह दृश्यंते आकाशगमनादिकाः १ श्रीवशिष्ट उवाच॥ ना

त्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मनात्मदृक आत्मनात्मनिसंतुष्टो नाविद्यामनुधावति
४५ येकेचनयगामद्दावाशस्तानविद्यामया त्विदुः कथं तेषु किन्त्वात्मज्ञस्य लक्ष्मा विद्यानिम
ज्जति द्रव्यमंत्रक्रियाकालनायुक्तयः साधुसिद्धिदीः परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वंतिका
श्चनेति॥ आत्मविषयस्तु संप्रज्ञातसमाधिर्वासनाक्षयस्य निरोधसंमाधेश्च
हेतुस्तस्मात्तन्नादरः कृतः अथ पंचमभूमिकारूपश्चित्तस्य निरोधलक्षणः समा
धिर्निरूप्यते॥ तं च समाधिं सूत्रयति॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभि॥ भवप्रा
दुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति॥ व्युत्थानं संस्काराः
~~प्रादुर्भवंति॥ तथा~~ समाधिविरोधिनः॥ ते च निरोधकुतुना योगिप्रयत्नेन प्रतिदि
नं प्रतिक्षणं वा भिभूयंते तद्विरोधिनश्च संस्काराः॥ प्रादुर्भवंति॥ तथा सति नि
रोधक्षणैकैकस्मिन्क्षणे चित्तमनुगच्छति॥ सोयमीदृशश्चित्तस्य परिणामो भवति यदा त
दा असंप्रज्ञातसमाधिरुच्यत इत्यर्थः एतत्समाधिरूपं जीवन्मुक्तस्यैव संभवतिनान्य

स्येति मनसि निधाय प्रथमं जीवन्मुक्तं स्वरूपं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ अथ जीवन्मुक्तल
क्षणमुच्यते रतस्य लक्षणमाह ॥ जीवन्मुक्तो नामेत्यादिना ब्रह्मनिष्ठ इत्यंतेन ॥ जीवन्मु
क्तो नाम स्वस्वरूपाखंडब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखंडे ब्रह्मणि साक्षा
त्कृते अज्ञानतत्कार्यसंचितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वात् । अखिलबंध
रहितो ब्रह्मनिष्ठः । अत्र अखिलबंधरहितो ब्रह्मनिष्ठो जीवन्मुक्त इति तस्य लक्षणं ॥ जी
वतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखलक्षणोऽखिलोपक्लिन्नधर्मः सन्क्लेशरूपत्वा
द्बंधो भवति ॥ तेन रहितः परित्यक्तबंधनः ब्रह्मणि निष्ठा तदेकपरता यस्य स ब्रह्मात्मैक
त्वनिष्ठः ॥ जीवन्मुक्त इत्यर्थः सकलबंधराहित्यदेतमाह ॥ स्वस्वरूपेति ॥ गुरुः सर्वबंधरा
हित्यपपद्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य

४
वे॰दा॰

४८ चास्यकर्माणिदृष्टतस्मिन्दृष्टेपरावरेइति॥ननुएतादृशस्यजीवन्मुक्तस्यदेहेन्द्रियादिभानम
स्तिनवेत्याशंक्यदग्धपटन्यायेनइंद्रजालनिर्मितसौधसमुद्रादिवद्बाधितानुवृत्त्या
मिथ्यात्वेनभानेपिपरमार्थतयाभानंनेत्याह॥अयमित्यादिनानपश्यंतीत्यंतेन॥अ
यंतुव्युत्थानसमयेमांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेनशरीरेणांध्यमांद्यपटुत्वादिभा
जनेनेंद्रियग्रामेण॥अशनापिपासाशोकमोहादिभाजनेनांतःकरणेनचपूर्वपूर्व
वासनयाक्रियमाणानिकर्माणिभुज्यमानानिज्ञानविरुद्धारब्धफलानिचपश्यन्नपि
परमार्थमिदमितिनपश्यति॥अस्मिन्नर्थेश्रुति [redacted] माह॥सचक्षुरच
क्षुरिवसकर्णोकर्णइवेत्यादिश्रुतेः॥आचार्यवचनंप्रमाणयति॥उक्तंच॥सुषुप्तिवज्जाग
र्तियोनपश्यतिद्वयंतुपश्यन्नपिचाद्वयंततः॥तथाचकुर्वन्नपिनिष्क्रियश्चयःसआत्मविन्नान्यइतीहनिश्चयः। द्रष्टृजगतिस एवात्मवित्जीवन्मुक्तोनान्य

रा॰म॰
४८

इतिनिश्चयपूर्वकसफलकत्वसंपेक्षापामाह पश्यति पुंकोमहापुरुषो अस्मात्नेकत्वमात्मात्मकोगातिसत्त्वमप्रमत्तेनेदंतु बुद्धिः सुखसाव
स्थापापथ्याद्वैतंनपश्यतितथा स्वस्वरूपदर्शीनजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यापामपिद्वैतंनपश्यति तदृष्ट्वा अत्यातिरिक्तजडपदार्थाभावान्न तत्तया
तःकिंचित्कदाचित्सुषुप्त्यानस्थानापामाविघकमेलकमलेस्वस्थानाहिंसानादिष्वत्रकारेणत्वंपश्यन्नपिमसामर्थ्यवशात्द्वपत्तेतस्य
व्यतिमच्चत्स्थापकेतकः पश्यलोकसंग्रहार्थंनित्यानैमित्तिककर्माणिकुर्वन्नपिमस्यात्मनिकर्तृत्वाभावान्निश्चयेननतिःक्रियःकर्महेतुताम
वतिकर्मफलेननसंलिप्यतेमज्जीवन्मुक्तानांत्वंतस्यापः कर्तृत्वस्यसर्वःननुयस्मज्ञोवन्मुक्तस्यापोगिस्वस्यसमपापपुण्यपलेपाभा
त्तिःसमभिमानवशाघाघेवाचरणांप्रसंगमात्रंकापविस्तृतित्र्यसत्तानात्परैर्विघमानानामेकोव आहार्यविसारादौकर्मकृतेति
वष्टुमवासनानामेवअनुवृत्तिर्भवतिअस्यपूर्वोक्तजीवन्मुक्तस्यसत्तानातप्रारब्धवशात्सादिगुणोशुभवासनापानिवर्तितत्वात
सेपारदृष्टेणशाणामपन्नेनाहादिप्रवृत्तिवत्तन्यत्तानोन्तरायमेपशुभानांमवासनानामनुवृत्तिर्भवतिनाशुभानामितिसर्पः ननुशुभवा
सनानुवृत्तेरपिमपोजनाभावात्किंजडतद्वसेनतत्राह ४ शुभाकुशुभपापोदाशीनंवा तस्मात्को वन्मुक्तस्यपयेष्टाचरणापद

१

वे.टी. प्रुसंततत्परं यांचेवको भेदोप्युपचिमरूपस्य इति ४ जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभिमानो नास्तीत्यत्रापि संमतिमाह ४ ब्रह्मवित्तं तदपुन
न स्प्रात्मस्तोत्तचिंतनरपूर्तिं नानुविद्वषां पथ्यधावरणांम्रसमेगोनास्ती स्युक्तं तदनुपपन्नं नमात्रवेधेनन पितत्वेधे नपस्य नातं रू
४७ तोभावो बुद्धिपस्य न लिप्यते हि त्वापिस्तरमात्म्नो कान्त्वेद्वितनिन निवध्यते १ रूपोमथशतनस्मरहस्ताण्णपथबुद्धकुरुते ब्रह्महत्याश्च
तलरूपिणाण्यमार्योविन्न पुरोपुनर्नवपापैः स्पृश्यते अत्रमेधसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानिच कुर्वन्नपि न लिप्येत यद्येकत्वमपूर्व
ति सख्याणस्मपग्रासस्लार्थप्रतीतत्वपः सपुनः समपंग्रातुत्वतंतच्चेन्नहीध्दति अत्रापक्षकेभिना मात्वा कृत्वा नामत्वपथा मथावृत्तेन ४७
तेनेतमशास्त्रार्थेनिश्चांत अनर्थापतेत्तेविद्याद्विस्रुतिस्मृत्योपयुक्तवाक्यैर्विद्वषांपथिधावरण्यांत्वापिकारादित्यतिवेनसं तपधर्म
नानं सिद्ध जत तिप्रश्नेत्वेनत त्वकर्तव्यमितिप्रवृत्तास्पापी माचान तदुक्तंमाचार्यैः अधर्मा जायतेऽस्मा नं पथ्यधावरेणा धर्मकृतापि कर्म्म प्र
तत्सापघातधर्मोपिनेष्यतइति नन्वेवमममापितत्वमंदभिरहस्य हिंसाहत्या निराजेवमित्यादि स्मृत्युक्तसाधनस्य प्रवृत्त्यापस्त्वंमत्वेन रामे
मित्यादिवचनैः प्रतिपाद्यमानोऽभुक्त्यादिरागामसमरूपमवनिद्रूषासंपद्यमानत्व स्पष्टपापानि नमस्तविरोधमाधांकाच्चमानिर्वीपि

सेयाहंनस्यचविदुषांसंन्यासविषयत्वादिदृष्टांतःलक्षणात्वनालंकारवदनुवर्त्तनात्वविधिः दुःसाहं तद्दृष्टाम्प्रमाणि
त्यादीनितानिसाधनानिसंश्रेष्ठत्वादित्यर्थः मुमुक्षाश्चालंकारवदनुवर्त्तंते जीवन्मुक्तावस्थायामित्यर्थः अस्मिन्नर्थे
वार्त्तिकसम्मतिमाह तदुक्तं उत्पन्नात्मावबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिणः इति
साधनरूपान्नभवंतीतितेराहः इति अस्य विदुषः संन्यासिनो जीवन्मुक्तस्य अद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अप्रयासेन स्वत एव भवंतीति
मुमुक्षुन्नरूपिणः तेषांतेभ्यःसाधनरूपान्नभवंति तत्रहेतुमाह उत्पन्नेतिपदतः उत्पन्नः आत्मावबोधोयस्य तस्मैकत्वात्स्व
पः तत्स्वरूपस्य ये गुणाः न्तःसद्धराहे नैव भवंतीत्यर्थः एवं तावत्प्रतिबंधेन प्रतिपादितं विमिनं वदंतः तस्मात् ग्रंथस्य प्रमाणमाह नम
परिव्राजकाचार्यपिपासीदि रामहाकृष्णायोग्येण पंचदेशीतानाम तारस्यसाधनं चतुष्टयपदप्रभृतिस्यप्रमातृऋषिकाविवरणाद
लात्वानिवृत्तिःमिति परमानंदप्राप्तिः इति देहप्रतीपमानाः विघ्नसंकल्पप्रपंचजीतस्यब्रह्मरूपध्यानपापशयादिरूपत्वः स गोति
ध्रुवं च तत्प्रतिपाद्यतत्साधनं च श्रवणादिकं सम्यग् अभिधाय तत्सेवाधिकारिणः तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणात् तत्त्वं केवलं

वेदांत
साक्षात्कारेणाविद्यानिरस्तसमस्तभेदबुद्धिर्जीवन्मुक्तः त्वं देहीत्यस्तत्तावत्तेन कार्यसिद्धिः किं बहुग्रंथस्तोमेन नेतिनेतिमनुभूति
धापमप्रत्यस्य जीवन्मुक्तः स्वस्वप्रकाशात्मानंदानुभवैकनिष्ठः सम्यक्प्रतीतस्य भविष्यति यो लेशतस्तथा तस्य सर्वकर्मभुंजा
४८ नोऽभिहतान्नादिदेहयात्रामात्रक्रियावशिष्टोऽवशेषः न स्वावनिष्ठ तत्स्वरूपमस्मरति किं बहुनेत्यादि किं बहुना ग्रंथ
स्यपारार्थं यमिष्ठानिष्ठापरिच्छिन्नापि तानि पुरुषः स्वात्मलक्षणमात्रस्वरूपलाभात् भवन्तु तः कस्मान्मामात्मानमवभास
कः मनतत्त्वमानेप्रसंगानंदैकरसममखिलभेदप्रतिभासरहितमस्मदं बुद्ध्यावतिष्ठते प्रारब्धं त्रिविधं स्वेच्छाकृतं परे ४८
च्छाकृतमनिच्छाकृतं चेति सुषुप्त्यानंदसमपामीप्सेप्रतिपतपास्मकोपि छपाकृतं तथेच्छाकृतमिति निःकृष्टतानादिसमा
धस्थापनिष्पादितरीपमानमन्यादिकं परेच्छाकृतं समाधवस्थापनो सुषुप्त्यानंदसम्पन्नावाघ्राकाशापतनपातनदंकमा
ज्ञापमानं पापापापतनकं कुर्वन् धादिकमनिच्छाकृतं तथा चापंजीवन्मुक्तः प्रोक्तः विप्रारब्धप्रापितसुखदुःखभ राम
वनवृष्ट्यादिमाक्षितपामवीवभासकः मनभोगोत्थारब्धमिस्वरूपमतिप्रत्यक्तात्मनोऽपरमात्मनि समाधारिलपानं

तंश्रनद्धा॥ विघ्नकमेस्कारः कृ॥ तत्कृतम्॥ तत्समनगालितमकल्मषद्युतिर्भामाद्ब्रह्मेवावतिष्ठत इति एकलेश्वरहस्यता
त्पपिमित्यर्थः॥ अथ जीवजीवन्मुक्तो युधायुपाधिविलये सति पदाद्युपाधिविनिर्मुक्ता कारुण्वन्मुक्त उत्सुपपत्तृस्वरहस्यभा
क भवतिवेक्षत्वम्प्राप्य वायत्नवत्वात् तत्त्वेत्तकृ॥ मांचार्यैः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमा
र्थतेति॥ अथ जीवन्मुक्तस्योपाधिविगमे समपि प्राणान् अवलिंगशरीरम् इति तस्य लोहतत्सर्वमनोरथं विदुषस्तन्मात्रमिन्त्यपरम
नंदे लीनत्वात्स्थूलशरीरं नोत्पद्यते इत्याह॥ श्रुतिमाह॥ न तस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवनीयंते विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादि
श्रुतेः॥ अथ जीवन्मुक्तो जीवन्नेव दृश्यमानात्प्रारब्धशेषात् द्विषंशेषेण मुक्तः सन्नवेतस्मान्मातृवधपातकमतिभिर्विद
दवधेनादिदोषेणाप्यमुच्यत इत्यत आह चापि इतिमाह॥ चि॥ प्रकृत्यैवेति॥ एवं यदा पापकैषि पदामेवेषमुच्यते कामापि सकृदिति
ता॥ अथ यस्मत्सोपमत्तो भवसन्न्यासमत्तत इति वाक्यशेषः॥ जीवन्मुक्तः पदं स्पृशतीव स्कान्दमाहृते भक्तोऽस्मि मुक्त्वं
यद्वेनोमय्यतामिवेति॥ अथ भोगोत्सुकः पपुरुषः स्याकारावलक्षेव गम्यते तथा अस्त्रत्ता विरक्तमयापरविद्धिमिसतो स्युत्वा प्रसमा

मु.का.टी०

४९

क्लेशानित्यनिवृत्ताः शिथिलात्त परिपक्ता न पूर्वस्य तत्त्वश्रवणात् उत्पन्नस्मिर्विकल्पितसंस्कारः तत्तु विशेषक्रियाफलविकल्परूपविशेते
विषयपानित्यनिवृत्ताः विधानिवृत्तिमद्विगाप्रापस्य वात्मा पुनः प्राप्य उपचर्यते अपि स्थानस्य गामनाः भावेः ध्यतस्य
लोकं तत्गामनापायानन्तमालोकादिमुक्तिसंभवः ननु अप्रामस्य क्रियापासाध्यस्य वस्तुनो विधमानाऽनर्थिनि वृत्तेरपुरु
षार्थत्वं च अतस्मात्वात्कथं पुरुषार्थत्वमिति चेत्न तत्पारेषु पुरुषार्थत्वमिति निपृमाभावात् दुःखाभावोऽपि तस्य हेमा ४९
विरम्य कृत्वात्वामीकृतस्य भ्रांत पुरुषस्य अपस्यांकेन तत्पार्थिकरूपा सोऽपि पुरुषार्थत्वदेवः अत्र संग्रहः आत्मा ध्यानम
लनिरस्तामममलं प्रापस्यतं तत्पुरं केतस्याभ्यगात्स्वनमवशात्स्वात्मपरार्थापुण्या आस्मैत्त्वामिति हृजिये ध्रुतितिविशेषात्मा
दृष्टोरूपलिप्यनाध्वस्तधांततिरामतः पाय एवं संप्राप्तस्तत्पारूव्यत्तद्रतनवमुक्तानामपिविशेषो व्यपभवती नापपरोक्षस्तातिना राम
पुनर्देहे तत्त्वश्रवणात्केवलेतास्तोनमिमममममर्पमवाऽल्यत्नानाममस्मात् मुक्तिर्भवतीति विषयविश्वासिमत् अत्रैतस्मात
आतिशिकमणुपापात्तरंकिंचित्कृतेष्वमितिवाच्यं शास्त्रप्रामाण्यादेव तत्रपपत्तेः ॥ अस्य वेद ... भवति तत्रीतेराकमाव्य

त्रिविदिध्यासितश्रुतिभिः ज्ञानोत्पत्तिसमसमयमेव मुक्तिप्रादुर्भावात् तदुक्तं श्रीभगवत्पादैः स्वपवर्गेऽवानव· मुक्तेर्भेदस्य तिरपिपविन्म
न्यदेहहृत्तानसमकालमुक्तौ केवल्यं प्राप्नोति हृतशोकः इति अविद्यादेर्नोत्पत्तिकारिकयुक्तेर्नपावर्तिकस्पार स्वेन गृहपुत्र
श्रा पादिनाशो कृत्वा चातसदेहपातेपितदेहभाविभोगस्पानिवार्यपितृमातृकलत्रात् प्रारब्धस्य विनाशेऽभोगो न स्वरूपानुपपत्तेः
यावद्भावकारमवस्थितिः तप्यिकारिकाणामिति न्यायाद्योग्यविशेषितत्वात्तस्य स्वस्यादीनां च प्रारब्धकर्मणोऽन्तःकरणमकृत्स्न
भवेत्तिवसर्पदेहविनाशे पश्चात् ज्ञानोत्पत्तेः संभवात् तथा मदेकत्वस्थापकत्वात् अन्यथा गर्भस्य प्रपञ्चवर्णनाद्यभावेन ज्ञानोत्स
नुपपत्ते नन्वात्ज्ञानिनामपि तमावस्था प्रांप्रदेहपुरंभसर्वाकारवत्युक्तानामपि पुनर्देहान्तरस्वीकारः किंनस्यादिति चेन्न केवल
ज्ञसम्याप्रारब्धस्यादिवाकेपहृतकन्यानिर्मितमनाभावस्यवप्राप्त देहान्तरग्रासस्तु जन्मान्तरप्रतिपन्नप्रारब्धसमस्य हेतुभिः नस्त्रप
णाणं वेधसम्यं तदुक्तं स्कान्देपुष्करोमनोऽपि देहे दहतानमयरोक्षं विनापेते तद्देहपात्तपर्यन्तमवम्भसार्दर्शने १ पुरोऽपि ज्ञानिनाम
साक्षादर्शनेनपरमार्थतः कथं तदेहशेषेदेह विनाशाकृद्भवेत् २ तस्मात्सर्वसि ज्ञानदेहं च वरमवित्यभेजाप्तेमुक्तिरे ज्ञानप्रसादाद

८

सुबो० टी० वमुच्यते इति । तस्मात्सुप्तसंविमुक्तश्च विमुच्यत इति ॥ नित्यशुद्धपरिपूर्णमद्वयंसच्चिदात्मकमात्वमसंसर्वगु 109/7

स्वमेवोधत कृते वर्त्तितंस्म दहमस्मि तत्परं १ गोवर्द्धनस्वेश्वराणां विमुक्तैः स्वैर्पवित्रैर्नृसिंहयोगी वेदान्तसारस्य चकार टीका

५० सुबोधनीं विम्स्पितपुरस्तात् इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्कृष्णानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यनृसिंहसर ५०

स्वती कृता वेदान्तसारस्य टीका सुबोधिनी समाप्त शुभमस्तु संवत् १८५८ रामरामरामरामरामचंद्रपनमः ।

109/7

राम

८/१०१

970